

de mos

Jaargang 26
November 2010

ISSN 0169-1473

Een uitgave van het
**Nederlands
Interdisciplinair
Demografisch
Instituut**

Bulletin
over
Bevolking
en
Samenleving

JUBILEUMNUMMER

ter gelegenheid van het 40-jarig bestaan van het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut

NIDI

inhoud

- 1 De pracht van demografie
- 2 Kleinere gezinnen
- 5 Veranderingen in partnerrelaties
- 8 Consequenties van sterfte door familiebanden
- 12 Migratie tussen Indonesië en Nederland
- 15 De verstedelijking van Nederland
- 18 Secularisering
- 20 NIDI 40 jaar

DemoData op pagina 5, 6, 7, 11, 13, 14, 15, 16, 17, 18 en 20

NIDI-staf anno 2010. Midden voor van links naar rechts: drs. Nico van Nimwegen (adjunct-directeur), prof. dr. ir. Frans Willekens (directeur tot 1 november 2010) en prof. dr. Leo van Wissen (huidige directeur). Foto: Wim de Jonge.

De pracht van demografie

FRANS WILLEKENS EN NICO VAN NIMWEGEN

Demografie gaat over mensen. Het is de wetenschap die bestudeert hoe de levens van mensen veranderen door demografische gebeurtenissen, zoals de geboorte van een kind, het vinden van een partner, het sluiten van een huwelijk, een verhuizing of een sterfgeval. De demografie bestudeert, kortom, de levensloop van mensen van de wieg tot het graf en raakt daarbij aan alle belangrijke levensgebeurtenissen. Ze gaat ook na welke gevolgen die levensloop heeft voor de samenleving als geheel en de manier waarop wij met elkaar omgaan.

Demografen beschrijven, verklaren en voorspellen veranderingen in de bevolking. Ze verzamelen gegevens, maken gebruik van eigen inzichten en die van anderen, hanteren wetenschappelijke methoden en technieken en ontwikkelen nieuwe instrumenten die het onderzoek verbeteren. De resultaten van dat onderzoek worden gepubliceerd in wetenschappelijke tijdschriften en rapporten. Ook het NIDI gaat op deze wijze te werk. In 1970 werd het NIDI opgericht als nationaal demografisch instituut. Sinds 2003 is het een instituut van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW) (zie achterpagina).

Ter gelegenheid van het veertigjarig jubileum wil het NIDI ook op een andere dan de gebruikelijke manier aandacht vragen voor het vak demografie en voor de studie van de levensloop. Omdat het NIDI graag wilde dat een breed publiek hier kennis van kan nemen, is ervoor gekozen om in enkele families door diepgaande interviews na te gaan hoe demografische gebeurtenissen het leven van mensen bepalen en hoe dit in de loop der tijd is veranderd. Niet aan de hand van de gebruikelijke statistieken,

Truska Bast.

maar door de levensverhalen van verschillende generaties familieleden op te tekenen en deze verhalen zo op te schrijven dat ze uitnodigen tot verder lezen.

In het boek *En zij die na ons komen* beschrijft auteur Truska Bast op meeslepende wijze hoe het voor boerenzoon Ko een ware volksverhuizing is als hij in 1919 met koeien en hooi per stoomtrein van Zuid-Holland naar de Veluwe trekt. Het gezin kent diepe armoede. Hoe anders is dat op het eiland Wieringen, waar Pieter, het zoontje van een inspecteur van Rijkswaterstaat, rond 1920 verblijft met de Duitse kroonprins Wilhelm, die naar het eiland is verbannen.

Of op Java, waar de Indisch-Nederlandse vader van Suus 15 kinderen verwekt bij twee inlandse vrouwen en Suus met haar zusjes wordt ondergebracht in het Protestantse Weeshuis. In het boek lezen we hoe het er anno 2010 voor staat met Ko, Pieter en Suus – en wat er van hun kinderen, kleinkinderen én achterkleinkinderen is geworden. Aan de hand van deze drie families beschrijft Truska Bast hoe een leven in Nederland in 100 jaar is veranderd.

In deze jubileumaflevering van Demos worden de levensverhalen van Ko, Pieter en Suus in een breder kader geplaatst. Het verhaal van Ko past bijvoorbeeld naadloos in de trend van de verstedelijking die ons land in de afgelopen eeuw doormaakte. Het vertrek van Suus uit het voormalige Nederlands-Indië maakt deel uit van een postkoloniale migratiegeschiedenis, terwijl huisarts Pieter het veranderende sterfjepatroon wel van héél dichtbij beleeft. De veranderende partnerrelaties, echtscheiding en de opkomst van het kleine gezin kunnen ook direct worden teruggelezen in deze kleine familiechroniek. De unieke levensverhalen passen in bredere patronen en geven er kleur, warmte en diepte aan. Het NIDI hoopt dat dit boek meehelpt om de demografie dichterbij de lezer en daarmee ook meer tot leven te brengen.

Tekst gebaseerd op 'De pracht van demografie' in 'En zij die na ons komen', een uitgave van Nieuw Amsterdam ter gelegenheid van het 40-jarig jubileum van het NIDI.

Kleinere gezinnen

GIJS BEETS

De gezinnen zijn veel kleiner geworden. In het begin van de 20ste eeuw bedroeg het gemiddeld kindertal rond vier kinderen per vrouw. Nu ligt het gemiddelde onder de twee. Het meest voorkomende kindertal is tegenwoordig twee en kinderloosheid komt veel vaker voor. Als je maar twee kinderen wenst te krijgen kun je je ook gemakkelijker permitteren om wat later te beginnen. Met de komst van effectieve geboorteregeling kwam voor het eerst in de geschiedenis een scheiding tot stand tussen seksueel en reproductief gedrag: het risico op een ongewenste zwangerschap is tegenwoordig minimaal. Als zich dan toch zo'n zwangerschap voordoet, is er nu de weg van een veilige abortus. Een en ander betekent dat zwangerschappen ons tegenwoordig niet meer overkomen, het wel of niet krijgen van kinderen is een welbewust afwegingsproces geworden waarbij beide partners elkaar moeten vinden. Dit artikel geeft een kort overzicht van de belangrijkste ontwikkelingen.

Iedereen kent wel zo'n fraaie foto, waarop vader en moeder poseren met al hun vijf, tien of 15 kinderen. De kinderen staan vaak op volgorde van grootte – en dat is meestal naar leeftijd. De gedetailleerde CBS-tabel met Nederlandse volkstellingsgegevens van 1930 houdt pas op bij 26 of meer kinderen en die categorie geldt voor 2 vrouwen. Dezelfde tabel in de volkstellingspublicatie van 1971 eindigt al bij 18 kinderen of meer, en daarin staat het aantal van 415 vrouwen genoemd. Zou zo'n tabel vandaag worden geactualiseerd dan zou die vermoedelijk al bij tien kinderen of meer eindigen. Dat de layout van een tabel wordt aangepast zegt al iets over

het onderwerp. In het begin van de vorige eeuw kwamen er echter ook kleine gezinnen voor, alleen niet zoveel. Van de gehuwde vrouwen die bij de Volkstelling van 1930 naar hun kindertal werden gevraagd, antwoordde vijf procent dat zij nooit kinderen hadden gekregen, terwijl eveneens vijf procent er één had gekregen, tien procent twee, 11 procent drie, en de rest (70 procent) dus meer dan drie.

Aan het eind van de eeuw zijn er heel andere foto's van vaders en moeders met twee, hooguit drie kinderen, maar ook kinderloosheid en het één-kind gezin komen vaker voor (zie figuur 1).

Lange naoorlogse geboortegolf maar lager kindertal

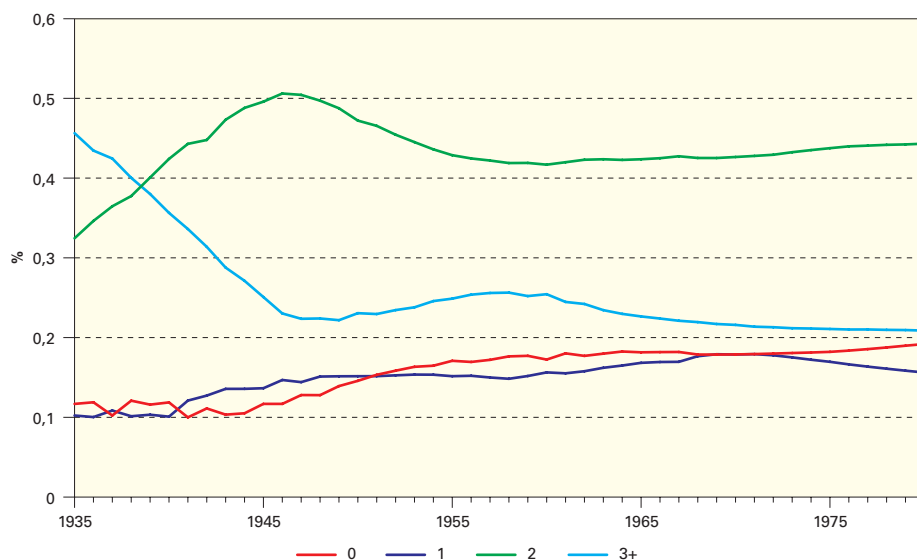
In totaal werden in de 20ste eeuw in Nederland 19,7 miljoen kinderen geboren: van 1900-1924 waren dat er 4,3 miljoen, in de volgende 25 jaar 4,9 miljoen, daarna 5,8 miljoen, en in het laatste kwart 4,6 miljoen. Dat het jaarlijkse aantal geboorten niet eens zo heel sterk veranderde, is opmerkelijk omdat de bevolking tussen 1900 en 2000 toenam van 5,1 naar 16,0 miljoen. Er waren dus steeds meer vrouwen die moeder konden worden. Alleen in de periode 1945-1975 werden duidelijk meer kinderen geboren, de naoorlogse geboortegolf die in Nederland langer heeft aangehouden dan in veel andere landen (zie figuur 2). Wat veranderde was het kindertal per vrouw: vrouwen geboren rond 1900 kregen gemiddeld 4,0 kinderen, vrouwen geboren rond 1950 kregen er circa 2,5, en in de bevolkingsprognoses van het CBS wordt verwacht dat vrouwen geboren rond 1975 er circa 1,8 zullen krijgen (figuur 3). Dat laatste is minder dan het zogenoemde vervangingsniveau (van 2,1 kind per vrouw) en dat betekent dat de volgende generatie kleiner van omvang is dan de vorige; een voorbode van vergrijzing en bevolkingskrimp.

Wat verder opvalt is dat vrouwen van tegenwoordig veel ouder zijn dan hun moeders of grootmoeders op het moment van de geboorte van het eerste kind. Niet alleen het gemiddeld kindertal is dus veranderd, ook de leeftijd waarop vrouwen voor het eerst moeder worden. Aan het begin van de vorige eeuw werd het eerste kind geboren op gemiddeld circa 25-27-jarige leeftijd. Na de Tweede Wereldoorlog was dat wat eerder – op 24-jarige leeftijd – maar nu worden vrouwen gemiddeld pas op hun 29ste voor het eerst moeder (figuur 4), en mannen op hun 31ste voor het eerst vader. De leeftijd van de moeder bij de geboorte van haar eerste kind was eertijds nauw gekoppeld aan de leeftijd bij huwelijksluiting. Met de introductie van veel effectievere anticonceptie kon de wens om gezinnen beter te plannen gemakkelijker worden gerealiseerd. En dat kwam mooi uit want we volgden veel langer onderwijs en hadden allerlei ambitieuze plannen voor ons leven voordat een gezin werd gesticht: een baan maar ook leuke dingen doen, reizen, uitgaan. De geboorte van het eerste kind werd uitgesteld. Nederland was zelfs een tijdlang (1978-1998) wereldkampioen laat moeder worden. Dat kwam mede omdat ons land zich (nog steeds) kenmerkt door relatief lage aantallen tienerzwangerschappen – en bovendien lage aantallen abortussen, kortom weinig ongewenste zwangerschappen.

Uitstelgedrag

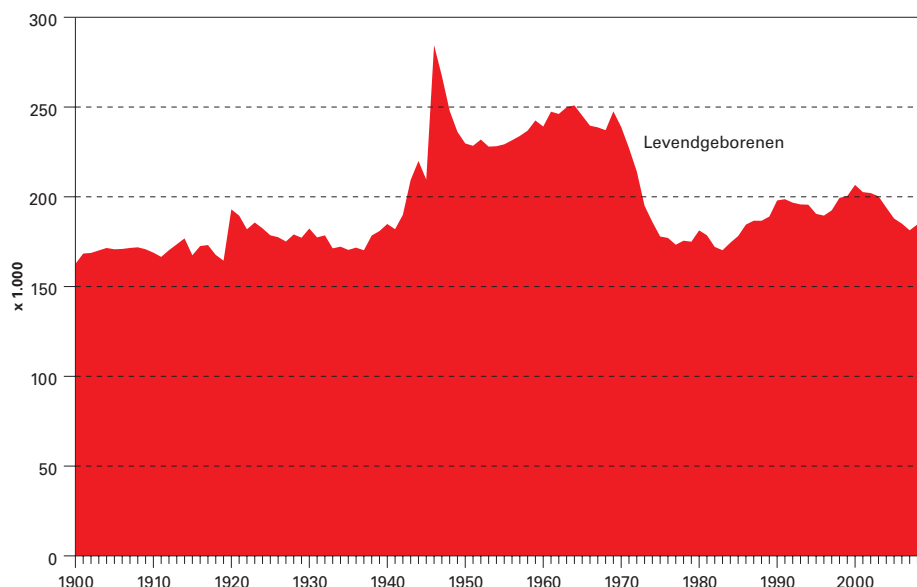
Goed opgeleid en ambitieus als we tegenwoordig zijn, wikken en wegen we heel wat af voordat de onomkeerbare weg van het ouderschap wordt bewandeld. Zolang we onzeker zijn over een intieme relatie, stellen we uit en tikt de biologische klok voort, en menigeen maakt tegenwoordig mee dat de relatie uit is net op het moment dat je eigenlijk best aan kinderen had willen beginnen. Voorheen haalde je het niet in je hoofd een ander dan het geëigende patroon te volgen van eerst verloven, dan trouwen en pas

Figuur 1. Percentage vrouwen naar geboortegeneratie en kindertal, Nederland, geboortegeneraties 1935-1980 (gedeeltelijk gebaseerd op prognoses)

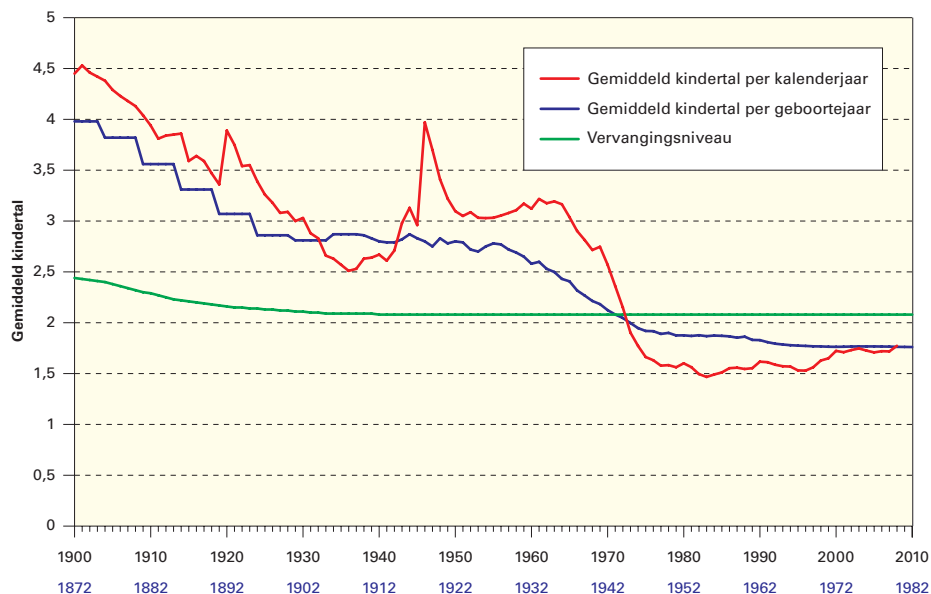
Bron: CBS.

Figuur 2. Aantal levendgeborenen, Nederland, 1900-heden

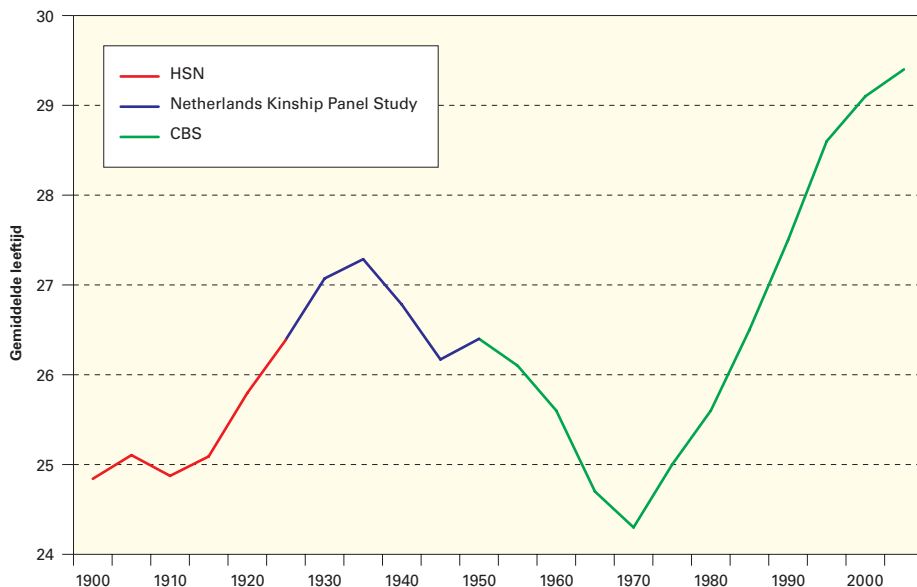
Bron: CBS.

Figuur 3. Gemiddeld kindertal per vrouw, Nederland, geboortegeneraties 1872-1982; kalenderjaren 1900-2008 (gedeeltelijk gebaseerd op prognoses)

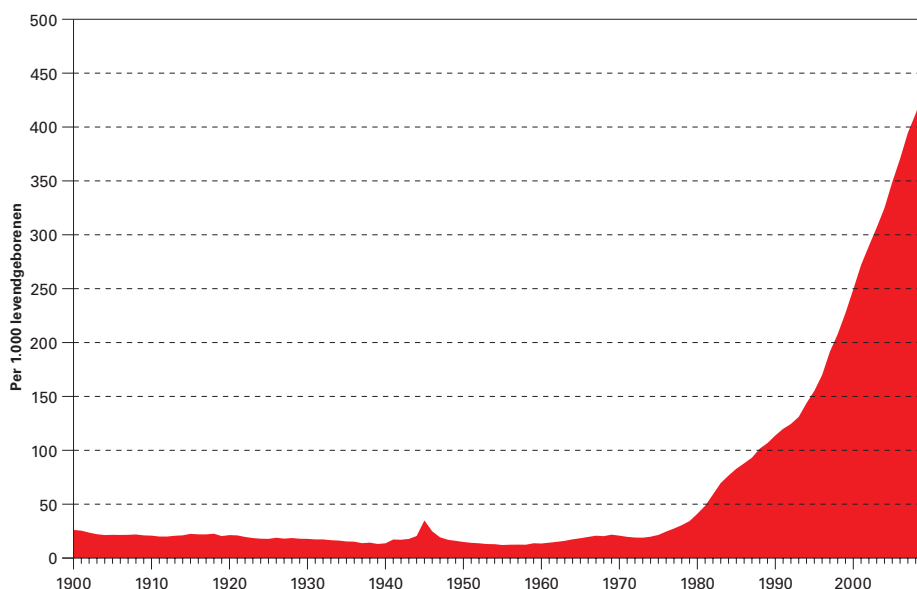
Bron: CBS.

Figuur 4. Gemiddelde leeftijd van de moeder bij de geboorte van haar eerste kind, Nederland, 1900-2008

Bron: Van Gaalen en Van Poppel, 2007

Figuur 5. Aandeel niet-echtelijk levendgeborenen, Nederland, 1900-heden

Bron: CBS.

Gezin Jonker-Orsel te Meppel met negen kinderen aan de maaltijd, 1954.

Foto: Collectie SPAARNESTAD PHOTO/W.L. Stuifbergen.

daarna kinderen krijgen. Waarna de moeder vervolgens thuis bleef om het huishouden te regelen en voor kinderen en man te zorgen, terwijl vader werkte en geld verdiende. Het idee dat het gezin de hoeksteen van de samenleving is, erodeerde de afgelopen decennia snel weg. Sinds begin deze eeuw stijgt de leeftijd van de moeder bij de geboorte van haar eerste kind echter nauwelijks meer. Daarmee lijkt een einde te zijn gekomen aan het uitstelgedrag, hoewel de recente economische crisis tot opnieuw enig uitstelgedrag zou kunnen leiden. Vooral nog gaan demografen er vanuit dat het geboortepatroon wat meer stabiliteit zal vertonen: het kindertal zal min of meer constant blijven op een niveau van 1,8 kind per vrouw, tegen de 20 procent van de vrouwen zal kinderloos blijven – dat was aan het begin van de 20ste eeuw ook ongeveer zo hoog, maar halverwege de vorige eeuw lag het op circa 12 procent –, en voor de vrouwen die wel moeder worden zal de gemiddelde leeftijd bij het eerste kind op circa 29 jaar blijven liggen. Ook het iets hogere kindertal van veel immigranten zal niet tot een stijging van het landelijk gemiddeld kindertal leiden. Eerste generatie immigranten nemen over het algemeen het geboortepatroon van hun land mee, maar hun kinderen – de tweede generatie – passen zich meestal snel aan aan het bestaande patroon in het nieuwe vaderland. Bovendien geldt dat ook de patronen in het land van herkomst aan veranderingen onderhevig zijn: vrijwel overal ter wereld daalt het kindertal en wordt het eerste kind steeds later geboren.

Ten slotte nog twee veranderingen

Nog een enkel woord over een tweetal andere veranderingen in het geboortepatroon. Met het dalend kindertal is de leeftijdsrange waarbinnen individuele vrouwen hun kinderen krijgen de afgelopen eeuw sterk bekort. We beginnen nu weliswaar vrij laat, maar zijn ook relatief vroeg klaar. In ons totale leven is het aantal jaren dat we ‘in de kleine kinderen zitten’ dus aanzienlijk verminderd. Kinderen krijgen boven de 40 jaar

Foto: Collectie Gezin viert Kerstmis, 1961. SPAARNESTAD PHOTO/Walter Blum.

komt maar mondjesmaat voor. Vroeger betrof dat vooral vrouwen die al veel kinderen hadden en er nog meer bij kregen, tegenwoordig is het soms een welbewuste keuze – bijvoorbeeld na een periode van twijfel – om alsnog kinderen te krijgen, of gewoon een gevolg van omstandigheden – zoals bijvoorbeeld omdat iemand (nog) geen partner heeft of in verband met problemen om zwanger te worden. Als de gewenste zwangerschap (te lang) uitblijft, kun je tegenwoordig relatief eenvoudig naar een vruchtbaarheidskliniek om een behandeling te ondergaan die de kans op een zwangerschap vergroot.

De andere vermeldenswaardige verandering is dat de geboorte van kinderen, en dan vooral het eerste kind, steeds vaker niet in huwelijksverband plaatsvindt (figuur 5). Vroeger was dat een schande, maar tegenwoordig wonen we eerst ongehuwd samen en wordt er vaak pas ge-

trouwd als de kinderen er al zijn. De tijd dat trouwen voorwaarde was voor het krijgen van kinderen is voorbij.

LITERATUUR:

- CBS (1989), Demografie van Nederland, 1839-1989. *Maandstatistiek van de bevolking*, 37(10), pp. 4-33.
- CBS (1981), *Bestaande huwelijken en vruchtbaarheid van gehuwde en gehuwd geweest zijnde vrouwen*. Deel 2 van serie A van de 14^e Algemene Volkstelling annex woningtelling, 28 februari 1971, Den Haag: Staatsuitgeverij.
- Gaalen, R. van en F. van Poppel (2007), Leeftijd moeder bij eerste kind sinds 1850. *Demos*, 23(4), pp. 7-8.

Drs. G.C.N. Beets, NIDI; e-mail: beets@nidi.nl

demodata

NEDERLAND IN DE 20ste EEUW: 1900-1925

Aan het begin van de eeuw telde Nederland 5,1 miljoen inwoners; het gemiddeld kindertal per vrouw bedroeg 4,60, de levensverwachting bij de geboorte was 48,1 jaar. Tussen 1900 en 1925:

- Werden 4,3 miljoen kinderen geboren
- Kwamen 2,1 miljoen mensen te overlijden
- Migreerden 889.000 mensen naar en 852.000 uit Nederland
- Werden 1,2 miljoen huwelijken gesloten en 29.000 echtscheidingen uitgesproken.

Veranderingen in partnerrelaties

AART LIEFBROER

De levens van de vier generaties die in het boek *En zij die na ons komen* aan het woord komen, beslaan tezamen een periode van zowat een eeuw. In die eeuw is er veel veranderd in de manier waarop mensen vorm geven aan hun relaties. Hier worden die veranderingen besproken. Er wordt ingegaan op de vraag of mensen gaan samenleven met een partner, en zoja, wanneer ze dat doen, hoe ze dat doen – trouwen of samenwonen – en hoelang die relatie standhoudt. Eerst wordt per generatie geschetst hoe zij vorm gaven aan relaties. Daarna wordt kort stilgestaan bij de achtergronden van de veranderingen die hebben plaatsgevonden.

Voor mannen en vrouwen die werden geboren tussen 1915 en 1920 (de oudste generatie in *En zij die na ons komen*) was het huwelijk de enig denkbare vorm waarin een langdurige relatie met een partner kon worden gegoten. Omdat mensen echter pas aan een huwelijk konden of wilden beginnen wanneer het paar – lees: de man – financieel in staat was om zorg te dragen voor het gezin, trouwden ze relatief laat. De helft van de mannen was zo rond hun 28ste gehuwd; bij de vrouwen was dat rond de 26 jaar. Ook was er nog een relatief grote groep mannen en vrouwen die helemaal niet trouwden. Op 35-jarige leeftijd bijvoorbeeld was 17 procent van de mannen nog nooit getrouwd. Ongehuwd samenwonen kwam nog vrijwel niet voor, en ook scheiding was ongebruikelijk. Zo'n tien procent van de huwelijken werd binnen 20 jaar ontbonden, en dan ook nog deels door verweiding in plaats van door echtscheiding. Mannen en vrouwen die werden geboren tussen 1940 en 1945 (de op één na oudste generatie in *En zij die na ons komen*) laten een dubbel beeld zien. Enerzijds kan worden gesteld dat het huwelijk voor hen nog centraler stond dan voor de generatie van hun ouders: meer mensen trouwden – op 35-jarige leeftijd was slechts tien procent van de mannen nog nooit gehuwd geweest – en mensen trouwden eerder – de helft van de mannen was al rond hun 25ste getrouwd en de helft van de vrouwen rond hun 23ste. Anderzijds worden de eerste scheuren zichtbaar in het 'bas-

Bruidspaar, de heer J.F.E.M. Aghina en mejuffrouw E. van Haren, en bruidsmisjes verlaten na het huwelijk de kerk, Schiedam, 25 juli 1936.

Foto: Collectie SPAARNESTAD PHOTO/Fotograaf onbekend.

tion' van het huwelijk: zo'n 15 procent van de mannen en vrouwen in deze generatie heeft samengewoond voor het huwelijk – maar vaak wel erg kort – en bijna 20 procent heeft hun eerste partnerrelatie binnen 20 jaar zien eindigen. Onder vrouwen en mannen die zijn geboren tussen 1965 en 1970 (de derde generatie van de ouders) neemt het huwelijk een veel minder

Echtpaar Blommers-Buckinhoven viert hun platina huwelijk: 70 jaar getrouwd. Zevenbergen, 1940. Foto: Collectie SPAARNESTAD PHOTO/Het Leven/Fotograaf onbekend.

WERKENDE MOEDERS

In 1910 waren er nog niet veel vrouwen met kinderen thuis die fabrieksarbeid verrichten. Dat vrouwen werkten, was niet ongebruikelijk. Hun verdiensten waren hard nodig. Maar ze moesten er volgens onderzoeksters van de Arbeidsinspectie mee ophouden als er kinderen kwamen. Zij veroordeelden de fabrieksarbeid van werkende moeders dan ook van harte. Het waren "de plichten en behoeften, welke na haar huwelijk sterker behooren te spreken dan sleur en de zucht naar dagelijksche omgang met medearbeiders". De moeders waren bovendien een slecht voorbeeld voor hun kinderen, die in dezelfde geest zouden opgroeien, waardoor het probleem alsnog groter zou worden. In 1910 vormden gehuwde vrouwen nog geen anderhalf procent van de fabrieksbevolking (mannen en vrouwen boven 16 jaar) en tien procent van alle fabrieksarbeiders. (CBS)

centrale plaats in. Nog maar zo'n kwart van deze mannen en vrouwen trouwt zonder eerst ongehuwd te hebben samengewoond. Als ze trouwen, dan doen ze dat ook veel later dan de vorige generatie. De helft van de mannen is zo rond hun 30ste voor het eerst gehuwd, terwijl die leeftijd voor vrouwen rond hun 27ste ligt. Dat betekent echter niet dat mensen ook later met een partner gaan samenleven. De helft van de mannen leeft nog steeds zo rond hun 25ste voor het eerst met een partner samen, maar doet dat nu ongehuwd in plaats van gehuwd. Die relaties worden wel brozer. Zo'n 20 procent van die aangegane relaties is al binnen vijf jaar beëindigd.

Over relatievorming onder vrouwen en mannen geboren tussen 1990 en 1995 (de jongste generatie van de kinderen in *En zij die na ons komen*) valt nog niets met zekerheid te zeggen. Keuzes rond samenwonen, huwelijk en gezin dienen zich pas net aan. Op basis van trends in de afgelopen jaren, kan echter wel in grove lij-

Venstervrijen te Staphorst, 1937. Een jongeman in boerenkledij en met klompen aan, hangt met zijn knieën gebogen tegen de muur van een boerderij. Zijn bovenlichaam hangt naar binnen door het kleine raam. Het is een traditionele manier op het platteland om er voor het huwelijk achter te komen wat voor een vlees iemand in de kuip heeft.

Foto: Collectie SPAARNESTAD PHOTO.

nen worden geschetst hoe hun relatievorming er waarschijnlijk uit zal gaan zien. De leeftijd waarop ze met een partner gaan samenleven zal niet zo heel veel verschillen met die waarop hun ouders deze stap namen. Wel zal het nog ongebruikelijker zijn om direct te trouwen. Veel van hen – maar wel minder dan onder hun ouders – zullen er wel op een zeker punt in hun leven voor kiezen om de stap naar het huwelijk te zetten. Relatieontbinding blijft een veelvoorkomend verschijnsel: meer dan de helft van de mensen die ooit gaan samenleven zal er mee te maken krijgen.

Achtergronden van ontwikkelingen in relatievorming

De geschetste veranderingen in relatievorming die opeenvolgende generaties hebben meege-

maakt hangen samen met meer omvattende veranderingen in de Nederlandse samenleving gedurende de afgelopen eeuw. Hieronder zullen kort de meest belangrijke van deze veranderingen worden besproken.

Economische factoren. De keuze om met een partner te gaan samenleven is vanouds sterk verbonden met de mogelijkheid om zelfstandig een gezin te kunnen onderhouden. Onvoldoende financiële armslag was één van de belangrijke redenen om van het huwelijk af te zien of dat uit te stellen. In de loop van de vorige eeuw nam de welvaart toe en dit betekende dat het huwelijk voor meer mensen en op een vroeger moment in hun levensloop binnen bereik kwam. Welvaart maakt echter niet alleen het sluiten van een huwelijk eenvoudiger, maar maakt het ook makkelijker om een onbevredigende relatie te beëindigen. In het bijzonder de toegenomen economische zelfstandigheid van vrouwen heeft hun mogelijkheden om dergelijke relaties te beëindigen sterk vergroot.

Institutionele factoren. Met de toenemende welvaart werd in de tweede helft van de 20ste eeuw ook de verzorgingsstaat fors uitgebreid. Invoering van de bijstand, maar ook andere maatregelen zoals verruiming van werkloosheidsregelingen en studiebeurzen, verkleinden de afhankelijkheid van individuen van hun familie, en maakten het eenvoudiger om zelfstandig een eigen bestaan op te bouwen. Dit leidde er onder meer toe dat jongvolwassenen eerder de stap naar samenwonen en huwen konden maken en dat scheiding, door het beschikbaar zijn van een vangnet, voor meer vrouwen met geringe financiële armslag een denkbare optie werd. Ook verandering in wetgeving, zoals de verruiming van de scheidingswet in 1970 en de geleidelijke vrijwel volledige gelijkstelling van de positie van ongehuwd samenwonenden aan die van gehuwden, hebben doorgewerkt in het relatievormingsgedrag van opeenvolgende generaties.

Foto: Stockxchng/cinacchi.

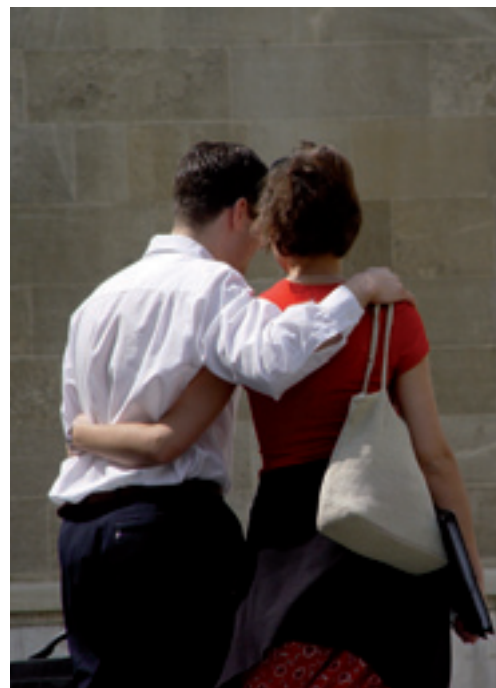

Foto: Stockxchng/harrykeely.

Culturele factoren. Na de Tweede Wereldoorlog zetten langlopende processen als secularisering en individualisering zich versterkt door. Secularisering leidde ertoe dat minder mensen zich in hun gedrag lieten leiden door de opvattingen van het kerkelijke gezag. Omdat de kerk vanouds het belang van het huwelijk sterk propageerde, betekende dit onder meer dat velen meer ruimte zagen om op dit punt afwijkend gedrag te vertonen. Ongehuwd samenwonen en echtscheiding werden daardoor voor meer mensen een te overwegen alternatief. Individualisering houdt onder meer in dat mensen meer nadruk leggen op zelfontplooiing en autonomie. Mensen geven hun autonomie minder snel op, wat ertoe leidt dat ze zich minder snel vergaand binden aan een partner. Het betekent ook dat mensen hogere eisen gaan stellen aan relaties, met als gevolg dat ze eerder geneigd zijn om een relatie te verbreken wanneer die niet voldoet aan de gestelde verwachtingen.

Technologische factoren. Veranderend relatievormingsgedrag hangt ook samen met technologische veranderingen. Verreweg de belangrijkste verandering op dit terrein gedurende de afgelopen eeuw was het beschikbaar komen van de anticonceptiepil in de jaren zestig. Door de beschikbaarheid van de pil werden relatievorming en ouderschap in veel sterkere mate ontkoppeld dan voordien mogelijk was. Dit maakte het niet alleen mogelijk om geboorten binnen het huwelijk beter te controleren, maar ook om relaties buiten of voor het huwelijk te hebben. Dit verlaagde de drempel voor jongvolwassenen om ongehuwd te gaan samenleven met een partner.

De bovengenoemde tendensen staan niet los van elkaar. De wijze waarop individuen en paren hun relatie vormgeven wordt beïnvloed door een complex samenspel van de genoemde – en andere – factoren. Tezamen hebben zij ertoe geleid dat er forse veranderingen hebben plaatsgevonden in processen van relatievor-

ming en –ontbinding. Er is geen reden om te denken dat dit in de toekomst anders zal zijn. Wat die toekomst in petto heeft, is echter nog niet duidelijk. Eén belangrijke vraag is bijvoorbeeld hoe relatievorming van jongeren met een allochtone herkomst zich zal ontwikkelen. Zij vormen in toenemende mate een omvangrijk deel van de jongeren in ons land en hebben te maken met vaak sterk verschillende verwachtingspatronen vanuit hun ouderlijk huis enerzijds en vanuit hun autochtone leeftijdsgroep anderzijds. Een andere interessante vraag is of de relatievormingspatronen naar een nieuwe ‘standaard’ convergeren, of dat zich ook in de toekomst grote veranderingen zullen blijven voordoen. Kortom: voldoende vragen om ook in de toekomst in het NIDI-onderzoek aandacht te besteden aan processen van relatievorming en –ontbinding.

Noot:

Het cijfermateriaal dat in deze bijdrage is gepresenteerd komt grotendeels uit een publicatie van NIDI-medewerkers over veranderingen in de levenslopen van personen geboren tussen 1900 en 1970 (Liefbroer en Dykstra, 2000).

LITERATUUR:

- Liefbroer, A.C. en P.A. Dykstra (2000), *Levenslopen in verandering. Een studie naar ontwikkelingen in de levensloop van Nederlanders geboren tussen 1900 en 1970*. Den Haag: Sdu Uitgevers (WRR-serie Voorstudies en achtergronden, V107).

Prof. dr. A.C. Liefbroer, NIDI.

E-mail: liefbroer@nidi.nl

NEDERLAND IN DE 20ste EEUW: 1925-1950

Anno 1925 had Nederland 7,3 miljoen inwoners (kindertal 3,30; levensverwachting 63,1). Tussen 1925 en 1950:

- Werden 4,9 miljoen kinderen geboren
- Kwamen 2,0 miljoen mensen te overlijden
- Migreerden 1,0 miljoen mensen naar en 1,1 miljoen uit Nederland
- Werden 1,7 miljoen huwelijken gesloten en 101.000 echtscheidingen uitgesproken.

Consequenties van sterfte voor familiebanden

FRANS VAN POPPEL, PETER EKAMPER EN ANTOINE PIERRARD

Het sterfjepatroon bepaalt niet alleen hoelang iemand leeft, maar voor een deel ook met wie. Ouders, grootouders en broers en zussen vormen sleutelfiguren in het leven van kinderen. In welke mate ze aanwezig zijn wordt mede bepaald door de sterftekansen waaraan de verschillende generaties zijn onderworpen en de veranderingen die daarin optreden. We brengen in dit artikel de sterfteveranderingen van de afgelopen anderhalve eeuw in kaart en de gevolgen voor de levensloop van de Nederlanders.

Ernstig verkeersongeval ter hoogte van Schiphol op de Rijksweg Amsterdam-Den Haag kostte aan twee mensen het leven. Twee mensen raakten ernstig gewond. 16 maart 1965.

Foto: Collectie SPAARNESTAD PHOTO/ANP/Dick Coersen.

In de figuren 1 en 2 (zie kader over contourgrafieken) is goed zichtbaar hoe vooral vanaf 1870 de sterfte van jongeren (tussen 5 en 15 jaar), jongvolwassenen (15 tot 30 jaar) en mensen van middelbare leeftijd (30 tot 50 jaar) afneemt. Voor zuigelingen en jonge kinderen vindt een dergelijke daling wat later plaats. Bij de alleroudsten verloopt de daling trager. Grote vlakken

met sterftekansen van meer dan 150 per 1.000 verdwijnen, als eerste bij de allerjongsten, en worden later ook bij de alleroudsten teruggedrongen. Op een steeds groter aantal leeftijden daalt de sterftekans beneden de 1 per 1.000. Sterftekansen tussen 1 en 5 per 1.000, al zichtbaar rond 1870 op tienjarige leeftijd, verbreiden zich over alle leeftijden tussen 1 en 30 jaar. Relatief hoge sterftekansen schuiven voortdurend op naar steeds hogere leeftijden. Duidelijk zichtbaar is ook hoe zelfs in de meest recente jaren de risico's nog naar hogere leeftijden opschuiven. Na de Tweede Wereldoorlog leidt tussen het einde van de jaren vijftig en het midden van de jaren zeventig een 'epidemie' van de verkeersongevallensterfte bij jonge mannen tot een stijging van de sterfte. Deze ontbreekt bij de vrouwen geheel. Ook de ontwikkeling van de sterftekansen van mannen boven de 55 jaar is opmerkelijk. Vanaf het begin van de jaren vijftig is bij hen een kortdurende stijging van de sterftekansen zichtbaar, in eerste instantie bij 55-65-jarigen, later ook op hogere leeftijden. Het zijn de langetermijngevolgen van de verbreiding van de tabaksconsumptie vanaf het midden van de jaren twintig, die na enkele decennia in een verhoging van de sterfte aan longkanker en ischemische hartziekten resulteerde. Bij vrouwen is een dergelijke terugval naar vroegere sterfterisico's niet zichtbaar. Zowel bij mannen als bij vrouwen wordt voor de komende decennia een verdere continue daling van de sterftekansen verwacht. Ook meer incidentele verstoringen zijn in de hoogtekaarten zichtbaar zoals de epidemieën van cholera in 1853, 1854 en 1855, en in 1859, 1866 en 1867, en de influenza-epidemie in 1918. Ook de tol die de Hongerwinter eiste wordt zichtbaar.

Levensverwachting

De sterftekansen voor de afzonderlijke leeftijden zijn op verschillende manieren samen te vatten. De meest gebruikelijke manier is het berekenen van de levensverwachting bij de geboorte (of op een willekeurige andere leeftijd). De gangbare maat voor levensverwachting bij de geboorte geeft aan hoe oud pasgeboren kinderen gemiddeld zouden worden als de sterftekansen die in hun geboortjaar zijn waargenomen de rest van hun leven zouden gelden. Dit heet ook wel de periodelevensverwachting. Voor de in een bepaald jaar geboren kan ook de levensverwachting worden bepaald op basis

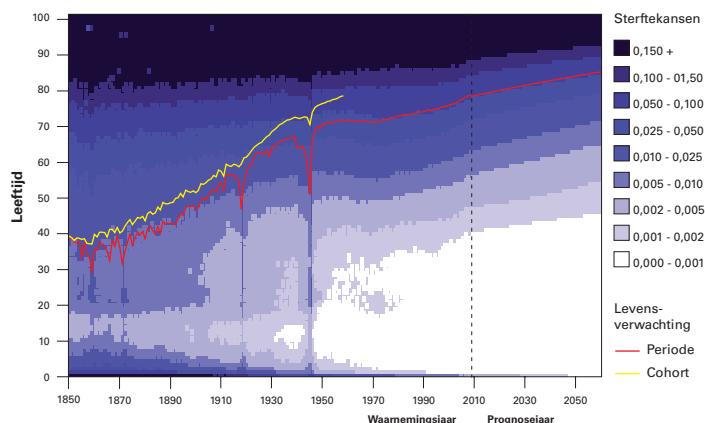
CONTOURGRAFIEKEN

Basis voor de beschrijving van de sterftetrends vormen sterftekansen. Sterftekansen geven aan hoe groot in een bepaald jaar de kans is dat een man of vrouw van een bepaalde leeftijd voor het einde van dat jaar overlijdt. Vanaf 1850 is voor elk jaar voor elke leeftijd de sterftekans van Nederlandse mannen en vrouwen berekend. Om de ontwikkeling van de sterftekansen voor alle leeftijden tussen 0 en 99 jaar over een lange periode weer te geven maken we gebruik van een zogenoemde 'contour map' of 'contourgrafiek'. Zo'n grafiek maakt het mogelijk om de hoogte van de sterftekans zowel naar leeftijd als naar jaar tegelijkertijd weer te geven. In de figuren 1 en 2 presenteren we dergelijke contourgrafieken voor de periode van 1850 tot 2008 voor mannen en vrouwen. Het gaat in totaal om bijna 16.000 sterftekansen (100 leeftijden en 159 jaren). Deze lange reeks is aangevuld met de voor de komende decennia voor Nederland verwachte sterftekansen. Deze zijn afkomstig uit de recent gepubliceerde gegevens voor de jaren 2009-2060 die de basis vormen van de bevolkingsprognoses van Eurostat.

In de figuren 1 en 2 staan de verschillende leeftijden op de verticale as en de jaren op de horizontale as. Door middel van kleurnuanceringen is de hoogte van de sterftekans aangegeven: van licht naar donker nemen de kansen om in het desbetreffende jaar op de desbetreffende leeftijd te overlijden toe van minder dan 1 per 1.000 naar meer dan 150 per 1.000.

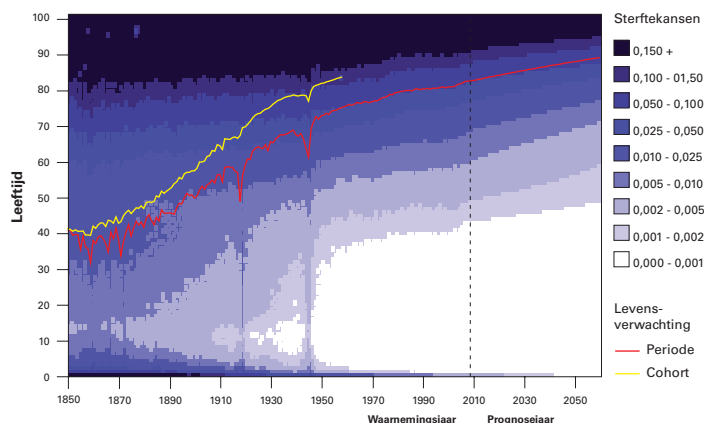
De contourgrafieken brengen zowel de grote structurele veranderingen als de incidentele verstoringen van het sterfjepatroon in de afgelopen anderhalve eeuw duidelijk aan het licht.

Figuur 1. Sterftekansen naar leeftijd en levensverwachting bij geboorte van mannen in Nederland van 1850-2060

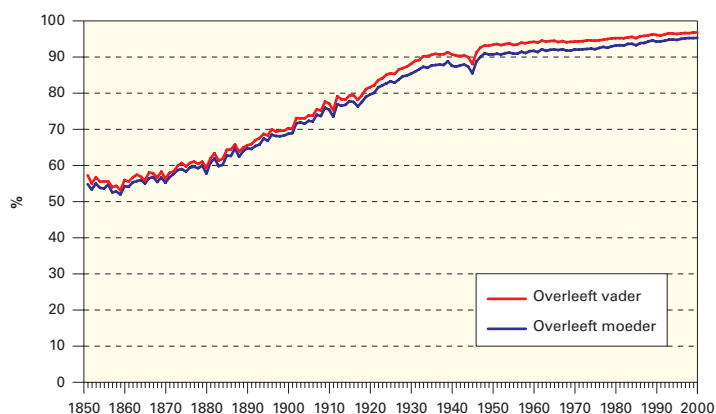
Bron: eigen bewerking CBS (1850-2008) en Eurostat (2009-2060).

Figuur 2. Sterftekansen naar leeftijd en levensverwachting bij geboorte van vrouwen in Nederland van 1850-2060

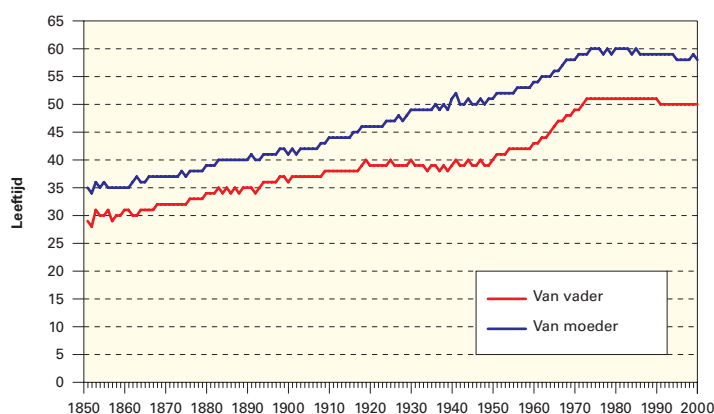

Bron: eigen bewerking CBS (1850-2008) en Eurostat (2009-2060).

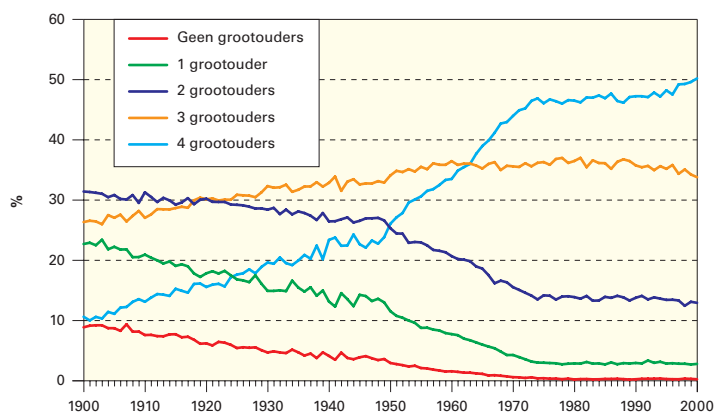
Figuur 3. Kinderen dat geconfronteerd wordt met het overlijden van hun vader of moeder, naar geboortjaar van het kind

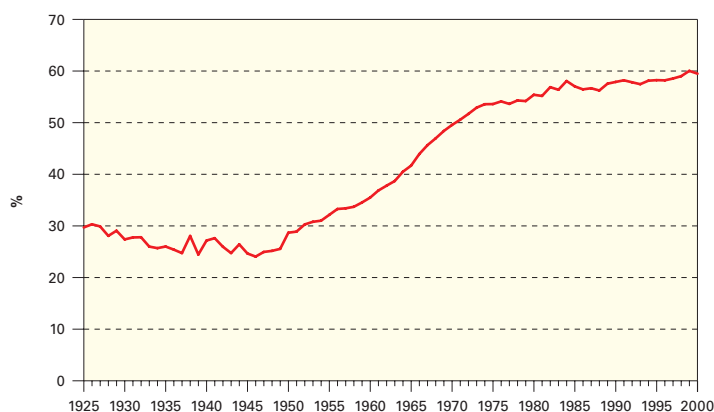
Figuur 4. Leeftijd van de kinderen bij het overlijden van hun vader en moeder, naar geboortjaar van het kind

Figuur 5. Percentage kinderen dat bij geboorte geen, 1, 2, 3 of 4 grootouders heeft naar geboortjaar van het kind

Figuur 6. Percentage kinderen met minstens één overgrootouder bij geboorte, naar geboortjaar van het kind

van hun werkelijke sterftekansen gedurende hun leven. Deze cohortlevensverwachting beschrijft op realistische wijze de duur van de levensloop van een generatie, maar kan alleen worden berekend als voor een lange reeks van jaren sterftekansen beschikbaar zijn (namelijk over de gehele levensloop).

Door het optreden van infectieziekten schommelde de (periode)levensverwachting bij de geboorte tot laat in de 19^e eeuw van jaar op jaar sterk. Terwijl onder 'normale' omstandigheden de levensduur van de mannen rond de 38 jaar lag en die van de vrouwen rond de 40, was bijvoorbeeld in 1859 de levensduur van de mannen minder dan 30 jaar vanwege een dubbele aanval

van pokken en cholera. Het uitdoven van de epidemieën als gevolg van een verminderde kracht ervan en een verbeterde bescherming ertegen, de algehele verbetering van de economische situatie en culturele veranderingen als het gestegen opleidingsniveau en de vergroting van het hygiënisch besef na 1870, leidden geleidelijk tot een grote stijging van de levensduur. De laatste keer dat een epidemie in Nederland grote aantallen slachtoffers eiste was in 1918, toen als gevolg van de Spaanse griep circa 16.000 meer mensen in Nederland stierven dan onder normale omstandigheden het geval was. Een enorme terugval deed zich tijdens de Tweede Wereldoorlog voor als gevolg van de honger en strenge kou in

Rij wachtenden voor aardappelenhandel Jac. J. van der Veer tijdens de hongerwinter, 1945.

Foto: Collectie SPAARNESTAD PHOTO.

MICROSIMULATIEMODEL

De gevolgen van het veranderende sterftepatroon voor de gezins- en familiestructuur zijn intuïtief duidelijk maar het is uitermate moeilijk om die precies in kaart te brengen en de effecten ervan te scheiden van die van andere processen. In de meeste gevallen hebben demografen gebruik gemaakt van modellen waarin gegevens over de vruchtbaarheid van de bevolking en de sterfteniveaus voor bepaalde jaren worden doorgerekend om tot de samenstelling van de gezinsverbanden op een gegeven tijdstip te komen. Daarbij wordt geen recht gedaan aan de dynamiek van de onderliggende processen. Met behulp van microsimulatie, waarbij de levenslopen van individuen worden gesimuleerd en deze individuen op elke leeftijd aan in de tijd veranderlijke sterfte- en vruchtbaarheid worden onderworpen, kan men een meer realistisch beeld van de veranderde familieverbanden schetsen. We doen dat hier voor Nederland met behulp van een recent ontwikkeld microsimulatiemodel. De waargenomen sterftekansen (naar geslacht en leeftijd) en vruchtbaarheidscijfers naar leeftijd voor de jaren 1850-2008 vormen voor dit model de input. Ze zijn aangevuld met de voor de jaren 2009-2060 verwachte sterftekansen.

de winter van 1944-1945. Overigens worden de sterftecijfers uit de oorlogstijd onderschat, omdat veel oorlogsslachtoffers, in het bijzonder de meer dan honderdduizend in het buitenland omgebrachte Joden, niet in de Nederlandse sterftestatistiek zijn opgenomen.

Hoewel in de jaren vijftig en zestig van de 20ste eeuw bij mannen een tijdelijke terugslag merkbaar is, is sinds 1850 bij mannen en vrouwen de levensduur meer dan verdubbeld.

Zonder uitzondering is de levensverwachting van vrouwen hoger dan die van mannen maar het verschil verandert in de tijd. In het midden van de 19^e eeuw is het verschil gering; na 1870 loopt het op om vervolgens in de eerste helft van de 20ste eeuw weer af te nemen. Vanaf de jaren vijftig gaat de levensduur van vrouwen vele jaren uitstijgen boven die van de mannen totdat in het begin van de jaren tachtig van de 20ste eeuw de levensverwachting van vrouwen 6,7 jaar boven die van mannen ligt. Inmiddels is het verschil weer afgenomen tot 4,0 jaar in 2008.

De levensverwachting in geboortegeneraties geeft een meer realistisch beeld van de veranderingen in de levensduur van de Nederlander. Gegevens zijn vermeld tot en met de generatie geboren in 1958. Voor die generaties die nu nog in leven zijn, is het verloop van de sterfte na 2008 geschat op basis van de Eurostat-prognose die tot 2060 loopt.

Het verloop van de cohortlevensverwachting is veel regelmatiger, doordat de periodieke verstoringen veelal slechts de sterfte in één leeftijds-groep beïnvloeden. Nederlandse mannen die in het midden van de 19e eeuw werden geboren werden gemiddeld circa 38 jaar oud en vrouwen circa 40 jaar. Vanaf de generatie geboren in 1860 zet een stijging van de levensduur in die lang aanhoudt en pas wat afvlakt in de generaties geboren in het midden van de jaren dertig van de 20ste eeuw. Generaties geboren vanaf de jaren veertig ervaren opnieuw een verdere stijging van de levensduur, als althans mag worden afgegaan op de verwachtingen die Eurostat op dit punt heeft. Volgens de verwachting zullen de in de jaren vijftig geboren mannen op een gemiddelde levensduur uitkomen van 78,2 jaar, vrouwen op een levensduur van 83,4 jaar.

Sterfteveranderingen en de familie

De veranderingen in de sterfte gedurende de laatste anderhalve eeuw hebben op talloze terreinen verstrekende gevolgen gehad. Het terugdringen van de dood heeft niet alleen de levensloop aanzienlijk verlengd, het heeft ook geleid tot grote veranderingen in familieverbanden. De huwelijken die niet door echtscheiding worden beëindigd duren veel langer dan in de 19e eeuw het geval was. Terwijl tot ver in de 19e eeuw talloze jonge kinderen zonder of met slechts één ouder opgroeiden is dat nu een zeldzaamheid geworden. Ouders kunnen er nu in grote meerderheid van op aan dat ze hun kinderen volwassen zien worden en dat ze alleen in uitzonderlijke gevallen hun kinderen zullen overleven. Tot ver in de 19e eeuw werden veel broertjes en zusjes snel na elkaar geboren. Vaak lieten zij echter ook snel weer het leven. Kinderen leefden maar gedurende korte tijd tegelijk met de generatie van hun grootouders.

Hoe het veranderende sterftepatroon de gezins- en familiestructuur heeft beïnvloed kan niet uit de statistieken worden afgelezen, maar met behulp van een microsimulatiemodel kan hier wel een goed beeld van worden geschetst (zie kader over microsimulatie). Figuur 3 beschrijft hoe als gevolg van de sterftedaling het percentage kinderen dat hun vader of moeder overleeft is toegenomen. In het midden van de 19^e eeuw betrof dat ongeveer de helft van de geborenen; de andere helft overleed vóór hun vader of moeder. Het toenemen van de levensduur heeft tot een bijna ononderbroken stijging geleid van het aantal kinderen dat hun vader of moeder overleeft. In de meest recente geboortegeneraties zal dat uiteindelijk gaan om bijna 95 procent van de geborenen. Wezen zijn in Nederland dan ook zeldzaam geworden. De kans dat een kind wordt geconfronteerd met de dood van de vader is overigens steeds groter geweest dan de kans dat een kind de moeder niet overleeft.

Daarnaast is ook de leeftijd waarop het kind met het overlijden van zijn ouders te maken krijgt sterk toegenomen (figuur 4). Dat is een effect van verschillende factoren: de leeftijd waarop ouders ouder werden veranderde, de

ouders leven langer, en dat geldt ook voor hun kinderen van wie er daardoor minder vóór hun ouders sterven. Gemiddeld waren kinderen in het midden van de 19^e eeuw 30 tot 35 jaar op het moment van het overlijden van hun ouders. Daarbij deden zich aanzienlijke verschillen voor: bij het overlijden van hun vader waren kinderen duidelijk jonger dan bij het overlijden van hun moeder. Die tendens werd nog sterker in generaties geboren tussen 1920 en 1950. In de afgelopen anderhalve eeuw is de leeftijd waarop iemand de dood van een van de ouders meemaakt bijna verdubbeld: naar verwachting maken kinderen geboren op het einde van de 20ste eeuw gemiddeld pas rond hun 60ste jaar de dood van hun moeder mee. Vaders overlijden gemiddeld wanneer hun kinderen rond de 50 jaar zijn. Leven met de ouderlijke generatie doet de jongste generatie nu dus circa 20-25 jaar langer dan de in het midden van de 19^e eeuw geboren kinderen. Duidelijk zichtbaar is ten slotte dat aan de stijging van het aantal met de oudergeneratie doorgebrachte jaren vanaf geboortegeneratie 1970 een einde is gekomen. De oorzaak: de stijging van de leeftijd waarop vrouwen en mannen kinderen krijgen. Naar schatting zouden kinderen bij ongewijzigde leeftijden van vader en moeder bij de geboorte van hun kinderen circa 3-4 jaar langer met de oudergeneratie doorbrengen. Resumerend: vooral vanaf de jaren 1970 zijn tot ongeveer de leeftijd waarop mensen zich van de arbeidsmarkt gaan terugtrekken steeds vaker de ouders nog in leven.

Intuïtief valt te begrijpen dat de verlenging van de levensduur ook tot een stijging van het aantal drie- en viergeneratiefamilies heeft geleid. De simulaties maken het mogelijk om deze ontwikkeling vanaf het begin van de 20ste eeuw te volgen. Figuur 5 geeft aan van welk deel van de kinderen op het moment van geboorte de grootouders nog in leven zijn. In het begin van de 20ste eeuw waren van bijna tien procent van de kinderen op het moment van geboorte alle grootouders al overleden. Op het einde van de

Foto: Stockxchng/cinacchi

eeuw was dat echter een zeldzaamheid. Ook de percentages kinderen die bij de geboorte nog slechts een of twee levende grootouders hadden nam echter sterk af. Een compleet stel grootouders, aan het begin van de 20ste eeuw zeer zeldzaam, is nu voor de meeste kinderen weggelegd terwijl ook steeds meer kinderen van drie grootouders kunnen genieten. Dat in veel gevallen maar drie in plaats van vier grootouders in leven zijn is vooral op het conto te schrijven van de afwezigheid van grootvaders, vooral van die van de vaderlijke kant. Deze zijn immers qua leeftijd het verst verwijderd van de generatie van de kleinkinderen.

De daling van de sterfte heeft ook geleid tot een aanzienlijke stijging van het percentage kinderen van wie ten minste één overgrootouder nog in leven is. Figuur 6 laat zien dat tot de jaren 1950 circa 25 procent van de geboren nog minstens één overgrootouder had; in de meest recente geboortegeneratie bedraagt dat percentage al 60.

De begrafenis van de heer P.F. de Jong met koetsen en paarden in de straten van Gouda. Juni 1932. Foto: Collectie SPAARNESTAD PHOTO/Fotograaf onbekend.

Steeds vaker leggen opeenvolgende generaties dus tegelijkertijd een stuk van hun levensloop af. Wat dit heeft betekend en nog zal betekenen voor processen van sociale steun en overdracht van waarden is voer voor sociologen.

LITERATUUR:

- Eurostat. (2009), *EUROPOP2008 - Convergence scenario, national level*. Luxembourg: Eurostat.
- Pierrard, A. (2010), *Evolution du calendrier de l'expérience de la mort au sein de la famille*. Louvain-la-Neuve: Centre de recherche en démographie et sociétés, Université Catholique de Louvain.
- Vaupel, J. W., W. Zhenglian, K. F. Andreev en A.I. Yashin (1997), *Population Data at a Glance: Shaded Contour Maps of Demographic Surfaces over Age and Time*. Odense: Odense University Press.

Dr. F.W.A. van Poppel, drs. P. Ekamper, NIDI, en **Antoine Pierrard MA**, Centre de recherche en démographie et sociétés, Université Catholique de Louvain. E-mail: poppel@nidi.nl

Begravenis in Nederland 1930-1940. In de stoet lopen veelal jonge meisjes. Foto: Collectie SPAARNESTAD PHOTO/Het Leven/Fotograaf onbekend.

demodata

TUBERCULOSE ALS VOLKSVIJAND

De relatieve sterfte aan infectieziekten daalde gedurende de gehele 20ste eeuw, van 18 procent van alle sterfgevallen in 1900 tot nog geen anderhalf procent in 2008. De grootste winst is geboekt bij tuberculose, lang doods-oorzaak nummer één. Tot ongeveer 1940 vormde tbc tussen de 60 en 70 procent van alle sterfte door infectieziekten. Vooral na het midden van de jaren vijftig nam de tbc-sterfte zowel absoluut als relatief af. Dat kwam mede doordat in 1944 een werkzaam antibioticum onder de naam streptomycine beschikbaar kwam. Heel belangrijk was daarnaast de medisch-hygiënische benadering. Het idee dat een langdurig verblijf in zuivere lucht het herstel bevorderde, bestond al in de 19^e eeuw. In 1897 werd het eerste buitenlandse sanatorium in gebruik genomen. Na 1900 kwamen in Nederland de eerste volkssanatoria. Verder hoopten artsen dat ze door grootschalig röntgenonderzoek de tbc-gevallen zouden kunnen opsporen om deze daarna te kunnen behandelen. Dit had echter weinig succes en in 1974 zijn de bevolkingsonderzoeken gestaakt. Per jaar wordt de diagnose tbc momenteel bij circa 1.000 mensen gesteld, van wie de meesten zijn geboren in het buitenland. (CBS)

Migratie tussen Indonesië en Nederland

GERT OOSTINDIE EN JEANNETTE SCHOORL

Eeuwenlang was Nederland een koloniale mogendheid. Vanaf de vroege 17^e eeuw vertrokken Nederlanders naar de koloniën in Afrika, de Amerika's en Azië. Andersom arriveerden inwoners uit die koloniën in het 'moederland'. Het ging om kleine aantallen; in de koloniale tijd, vooral in de 20ste eeuw, werd alleen het Nederlands-Indische migratiecircuit uiteindelijk getalsmatig betekenisvol. De naoorlogse dekolonisaties veroorzaakten immigratie naar Nederland op veel grotere schaal; daartegenover stond slechts geringe emigratie of retourmigratie naar de voormalige kolonie. Hoe heeft de migratie tussen Indonesië en Nederlands-Indië zich in de afgelopen eeuw ontwikkeld; wat waren de achtergronden en wie migreerden er?

Twee Nederlandse echtparen in Nederlands-Indië met hun kinderen. 1935-1940.

Foto: Collectie SPAARNESTAD PHOTO/ Fotograaf onbekend.

Als gevolg van betere overlevingskansen en de meerwaarde van registratie als Europeaan voor kinderen van gemengde afkomst, begon de aanvankelijk zeer kleine Europese bevolking in Nederlands-Indië (zie kader) vanaf het

midden van de 19^e eeuw toe te nemen, tot ongeveer 80.000 in 1903. 'Europees', omdat naar schatting een vijfde tot een kwart van de migranten – onder meer soldaten, handelaars, ingenieurs – uit andere Europese landen dan Nederland afkomstig was. Er ontwikkelde zich een sterk op Europa georiënteerde, gemengd Europees-Indische elite van plantage-eigenaren en bestuursambtenaren die vaak ook hun kinderen naar Nederland stuurden voor een opleiding.

Pas na het einde van de koloniale pacificatieoorlogen kwam de burgermigratie echt op gang, onder invloed van de sterke economische expansie vanaf het begin van de 20ste eeuw. Die expansie werd mede mogelijk gemaakt door twee technologische ontwikkelingen, te weten de opening van het Suezkanaal en de opmars van het snelle stoomschip. Deze innovaties bekortten de reistijd tussen Nederland en Indië aanzienlijk. Net als met de militaire migratie ging het ook nu om tijdelijke migratie, dit keer echter van hoger opgeleiden en niet alleen van mannen maar ook van vrouwen en gezinnen. Indië behield het karakter van een exploitatiekolonie gebaseerd op Europees prestige waarin massale

KOLONIALE MIGRATIE TOT DE 20STE EEUW

Met de komst van de Nederlanders op de Indonesische eilanden (1619) ontwikkelden zich eerst handelsposten van de VOC en vervolgens ook een geleidelijke territoriale expansie in de archipel. Dit bracht migratie van Nederlanders en andere Europeanen met zich mee, aanvankelijk vooral op bescheiden en vaak tijdelijke basis; er vestigde zich geen permanente Europese bevolkingsgroep. Dat had deels te maken met het ontmoedigingsbeleid van de VOC die haar monopolies angstvallig bewaakte, en deels met de hoge sterftekans door tropische ziekten.

Koloniale oorlogen, expeditieën en tropische ziekten vereisten in de 19^e eeuw de aanvoer van vooral grote aantallen soldaten: in totaal zijn tussen 1815 en 1914 ongeveer 160.000 militairen naar Indië vertrokken, 1,5 procent van de Nederlandse jonge mannen, naast tienduizenden andere Europeanen (Duitsers, Fransen, Belgen, Zwitsers). De migratie van Nederlandse en andere Europese burgers bleef van marginaal belang, hooguit enkele honderden per jaar, ondanks geleidelijk betere communicatiemogelijkheden en afnemende sterfterisico's. Rond 1814 zouden er op Java niet meer dan 16.000 Europeanen hebben gewoond en hun afstammelingen gingen vrij geruisloos op in de Indonesische samenleving.

vestiging van Europeanen, zeker van minder welgestelden, niet paste.

Vanuit Nederlandse optiek ging het inmiddels om aanzienlijke aantallen. Het totaal aantal Nederlanders dat tussen 1900 en 1965 naar Indië is gemigreerd moet tussen de 140.000 en 160.000 hebben gelegen, waarvan ongeveer twee derde vóór de Tweede Wereldoorlog. Daar stond een aanzienlijke retourmigratie tegenover, zodat met recht van een circulaire migratie kan worden gesproken. Van de in Nederland tussen 1812 en 1922 geboren generaties die de kinderjaren overleefden is meer dan 1,5 procent als volwassene naar Indië vertrokken. Ten opzichte van de totale bevolking in Indië (70 miljoen) bleven deze aantallen marginaal: in 1942, aan de vooravond van de Japanse bezetting, woonden er in Indië ongeveer 175.000 Indo-Europeanen, een kleine 100.000 *totoks* (immigranten uit Nederland), en enkele tienduizenden andere Europeanen.

Dekolonisatie

De Duitse bezetting van Nederland (1940) maakte een einde aan dit migratiecircuit. Pas na de bevrijding van Nederland en de capitulatie van Japan, dat sinds 1942 de kolonie bezet had gehouden en een groot deel van de 'Europese' bevolking onder erbarmelijke omstandigheden had geïnterneerd, kon het passagiersverkeer weer op gang komen. Inmiddels was echter sprake van een radicaal gewijzigde politieke situatie. Op 17 augustus 1945, twee dagen na de Japanse capitulatie, was de onafhankelijkheid uitgeroepen door Indonesische nationalisten onder leiding van Soekarno en Mohammad Hatta. Tot de formele soevereiniteitsoverdracht op 27 december 1949 werd beurtelings militair en diplomatiek strijd geleverd om vormgeving en afloop van de dekolonisatie. Den Haag wist Nieuw-Guinea (Papoea), zeer tegen de zin van Jakarta, nog buiten de overdracht te houden. In 1962 zag Nederland zich onder zware internationale druk gedwongen om alsnog dit laatste deel van het koloniale bezit over te geven.

De migratiecijfers vanuit Indonesië reflecteren dit turbulente dekolonisatieproces. Tussen 1945 en 1965 was sprake van een permanent immigratieoverschot in Nederland, met de grootste pieken direct na het einde van de oorlog en in de jaren rond de soevereiniteitsoverdracht, en een laatste piek rond de overdracht van Nieuw-Guinea (figuur 1). In de tweede helft van de jaren veertig ging het om 125.000 personen, van wie er zo'n 70.000 in 1946 arriveerden. In de daarop volgende jaren (1947-1949) keerden 76.000 mensen weer terug naar Indië. In totaal migreerden tijdens en na de dekolonisatieperiode naar schatting 300.000 mensen uit Indonesië naar Nederland. Nicolaas en Sprangers (2007) noemen zelfs een aantal van 400.000; de verschillen hebben mogelijk te maken met het al dan niet meetellen van de tijdelijke evacués van kort na de oorlog.

Het overgrote deel van de migranten, ruim 250.000, bestond uit de juridische categorie van 'Europeanen'. Voor een deel waren dit in Nederland geboren, die dus remigreerden. Een groter deel van deze Europeanen bestond uit de

groep die al generaties in de kolonie woonde en veelal gemengd Euraziatisch was. Ook mensen uit deze 'in Indië gewortelde' groep werden, het juridische criterium volgend, wel aangeduid als 'repatrianten'. Daarnaast waren er drie kleinere groepen migranten, die niet tot de Europese bevolking werden gerekend. Dit betrof allereerst Molukse soldaten van het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (KNIL) met hun families; zij kwamen grotendeels in 1951, totaal ongeveer 12.000 mensen. Dan waren er Chinees-Indische migranten, waarschijnlijk in de orde van nog geen 10.000. Ten slotte vestigden zich, kort na de overdracht van Nieuw-Guinea, Papoea's in Nederland; dat ging vermoedelijk om slechts enkele honderden.

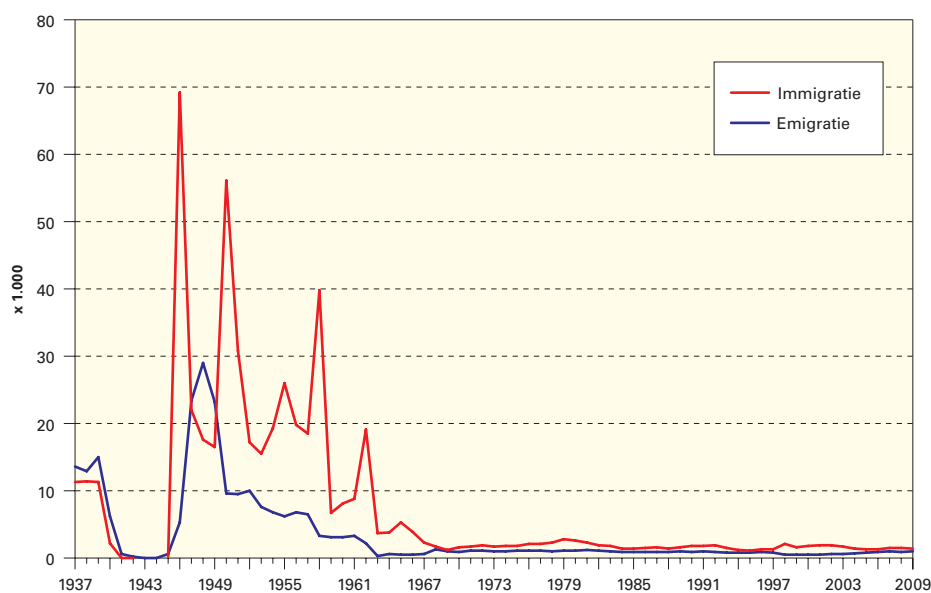
De achtergrond van deze uit de dekolonisatie voortvloeiende emigraties is eenvoudig te schetsen. Vrijwel alle migranten kwamen naar Nederland uit angst voor of uit onvrede met het nieuwe regime in de republiek. Het Nederlandse toelatingsbeleid was zeer open, deels op juridische, deels op politieke gronden. In de eerste emigratiepiek domineerden Nederlandse remigranten, daarna de Euraziatische groep. Op grond van hun 'Europese' status, een juridische categorie die hen onderscheidde van de 'vreemde Oosterlingen' en de immense meerderheid van 'inlanders', kon ook deze tweede categorie aanspraak maken op vrije toegang tot, en volledige burgerrechten in Nederland. De Chinees-Indische immigranten behoorden grotendeels tot de hoger opgeleide, met de Europeanen 'gelijkgestelde' tussencategorie. De toegang van de Molukkers en Papoea's was politiek gemotiveerd; zij hadden in de koloniale situatie geen Nederlands burgerrecht bezeten. Politieke overwegingen waren ook leidend geweest bij de beslissing om in de jaren vijftig en de vroege jaren zestig enkele tienduizenden Euraziatische 'spijtoptanten' alsnog de gelegenheid te geven om het Indonesische staatsburgerschap te verruilen voor het Nederlandse, en daarmee toegang tot het voormalige moederland te verwerven.

In korte tijd 'repatrieerde' zo vrijwel de gehele (Indo-)Europese bevolking naar Nederland.

OUDE EN KINDEREN APART

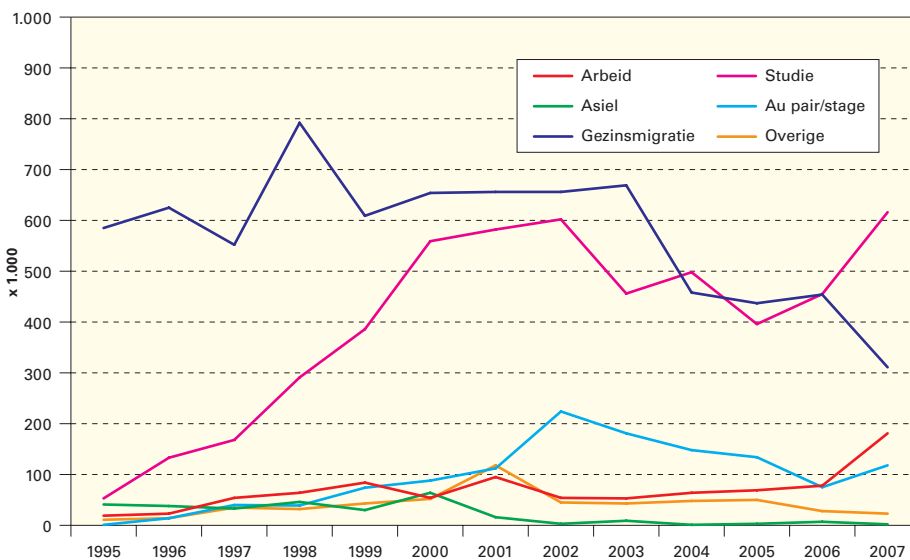
Rond 1900 woonden zeven op de tien Nederlanders in een woning met drie of minder vertrekken (inclusief keuken). Woningen waren overvol. Dat was een ongezonde, maar ook een immorele situatie. De kans op een besmetting was groot. Kinderen beleefden vaak een nachtelijk gesprek of het liefdesleven van de ouders mee. Vooral ook het samen slapen van adolescente broers en zussen (12 jaar en ouder), werd zo rond 1910 ongewenst geacht. Krachtens de Woningwet (1901) kon worden ingegrepen als een woning volgens de voorschriften van de plaatselijke verordening 'overbevolkt' was. Dat was zo als een eenkamerwoning werd bewoond door vier mensen, een tweekamerwoning door zes en een driekamerwoning door negen. Voor de inrichting van de slaapkamers waren aanvullende richtlijnen geformuleerd. Voorkomen moest worden dat jongvolwassenen van verschillend geslacht een slaapkamer deelden en dat een alleenstaande ouder met een (ouder kind) in dezelfde kamer sliep. Het noodzakelijke aantal vertrekken in een zogeheten hygiënische woning kon worden berekend. Zo'n woning bestond uit een woonkamer, een keuken, een slaapkamer voor de ouders, waar ook plaats was voor een kinderledikant, en zoveel slaapkamers voor de kinderen dat meisjes en jongens op eigen kamers konden slapen. (CBS)

Figuur 1. Migratie naar land van herkomst/bestemming: Indonesië (1937-2009)

Bron: CBS.

Figuur 2. Immigratie van personen met de Indonesische nationaliteit, naar geregistreerd migratiemotief (1995-2007)

demodata

VAKANTIEBESTEDING

Toenemende welvaart en verandering van leefgewoonten maakten dat er in Nederland na 1945 meer ruimte kwam voor ontspanning. Vakantie was geen luxe meer, maar een behoefte en een recht. Het Onderzoek naar de vakantiebesteding (1947, Nederlandse Stichting voor Statistiek (NSS)), bracht het vakantiepatroon in kaart. Ruim de helft van de geënquêteerden was in de vakantie op pad geweest. De rijkere gingen het vaakst weg (21 procent thuisblijvers), arbeiders gingen het minst vaak weg (67 procent thuisblijvers). Een derde bleef onvrijwillig thuis: zij hadden het te druk op het werk, geen geld, geen recht op vakantie, of geen behoefte aan vakantie. Familiebezoek was het belangrijkste vakantiemotief, de mogelijkheid van goedkoop logies was een van de voornaamste redenen voor het bezoek. Van de gerenommeerde vakantiebestemmingen waren de Noorzebadplaatsen (16 procent) en de Veluwe (18 procent) favoriet. Al ver vóór de Tweede Wereldoorlog waren daar verreweg de meeste campings, kamphuisjes en bungalowbedrijven. Op de Veluwe zaten in de zomer vooral mensen uit het westen van het land. (CBS)

Getalsmatig was dit voor Indonesië van weinig belang; de totale bevolking lag rond 1950 immers rond 77 miljoen. De emigranten vormden een klein en zowel in etnisch als sociaaleconomisch opzicht geenszins representatief deel van de Indonesische bevolking. Enkele tienduizenden uit de groep migranten die later werden aangeduid als de 'Indische Nederlanders' migreerden in de jaren vijftig verder naar landen als Australië en de Verenigde Staten.

Gezien de aard van de migratie verbaast het niet dat de samenstelling naar demografische karakteristieken gemeten vrij evenwichtig was, vooral wat betreft de geslachtsverhouding. Het ging immers primair om migratie van gezinnen. Twee derde van de Nederlandse immigranten uit Indonesië in de jaren 1948-1965 waren volwassenen in de leeftijdsgroep 30-49 jaar en kinderen onder de 15, en in de meeste jaren waren mannen en vrouwen ongeveer gelijkelijk vertegenwoordigd (CBS, statistiek buitenlandse migratie).

De postkoloniale periode

Omdat vrijwel de gehele juridisch Europese bevolking uit het voormalige Indië 'repatrieerde', was er sindsdien ook geen sprake van doorlopende gezinshereniging, en evenmin van het ontstaan van een betekenisvolle transnationale gemeenschap – dat zou later heel anders zijn voor de Surinaamse en Antilliaanse migratie. De breuk in de Indische c.q. Indonesische migratiegeschiedenis komt duidelijk tot uiting in de migratiecijfers sinds het midden van de jaren zestig, met zeer lage cijfers voor zowel emigratie als immigratie; tegenwoordig gaat het om ongeveer 1.500 personen per jaar (met een positief migratiesaldo van rond de 500), vrijwel allen in Indonesië geboren. De meeste migranten zijn tegenwoordig studenten en gezinsherenigers, met daarnaast kleinere aantallen au pairs en arbeidsmigranten (figuur 2). Daarmee heeft de migratie het patroon aangenomen van migratie uit derdewereldlanden; van de kenmerken van (post)koloniale migratie is niets meer te bespeuren. Op het terrein van de migratie, met inbegrip van het toelatingsbeleid, is er geen sprake meer

van een bijzondere postkoloniale relatie. Dit maakt het voor Indonesiërs bijzonder moeilijk om zich in Nederland te vestigen. Voor Indonesiërs geldt hetzelfde restrictieve toelatingsbeleid als voor inwoners van andere niet-westerse landen. Ook buiten de strikt juridische sfeer is er geen sprake meer van comparatieve voordelen van en voor potentiële Indonesische migranten boven andere niet-westerse migranten, daar het Nederlands vrijwel uit Indonesië is verdwenen.

Tot slot

De demografische ontwikkeling van de 'Indische' bevolking in Nederland is niet eenduidig weer te geven, mede omdat er van meet af aan sprake was van een hoge mate van gemengde huwelijken. Volgens gegevens van het CBS telt Nederland nu 382.000 inwoners met deels Indonesische/Indische wortels, van wie inmiddels al twee derde tot de tweede generatie behoort. Beets *et al.* (2002), uitgaande van een ruimere definitie van 'Indische Nederlander', komen uit op een geschatte 458.000 (in 2001). Worden de volgende generaties meegeteld, dan ligt het aantal ruim boven het halve miljoen. Daarbij dient in aanmerking te worden genomen dat gezien die hoge mate van gemengde huwelijken, van generatie op generatie, dit 'deels' een cruciale toevoeging is.

Dit artikel is gebaseerd op het hoofdstuk over postkoloniale migraties, geschreven voor: WODC (red.), 2011, *De Nederlandse migratiekaart: Trends, achtergronden en toekomstige ontwikkelingen*, Den Haag: Boom Juridische Uitgevers.

LITERATUUR:

- Beets, G., C. Huisman, E. van Imhoff, S. Koesoebjono en E. Walhout (2002), *De demografische geschiedenis van de Indische Nederlanders*. Den Haag: NIDI.
- Bosma, U. (2010), *Indiëgangers*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Nicolaas, H. en A. Sprangers (2007), Buitenlandse migratie in Nederland 1795-2006: de invloed op de bevolkingssamenstelling. In: *Bevolkingstrends*, 4^e kwartaal, pp. 32-46.
- Oostindie, G.J. (2010), *Postkoloniaal Nederland: Vijfenzestig jaar vergeten, herdenken, verdringen*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Willems, W. (2001), *De uittocht uit Indië 1945-1995*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.

Prof. dr. G.J. Oostindie, KITLV/Royal Netherlands Institute of Southeast Asian and Caribbean Studies, Leiden (E-mail: oostindie@kitlv.nl) en **drs. J.J. Schoorl**, NIDI. E-mail: schoorl@nidi.nl

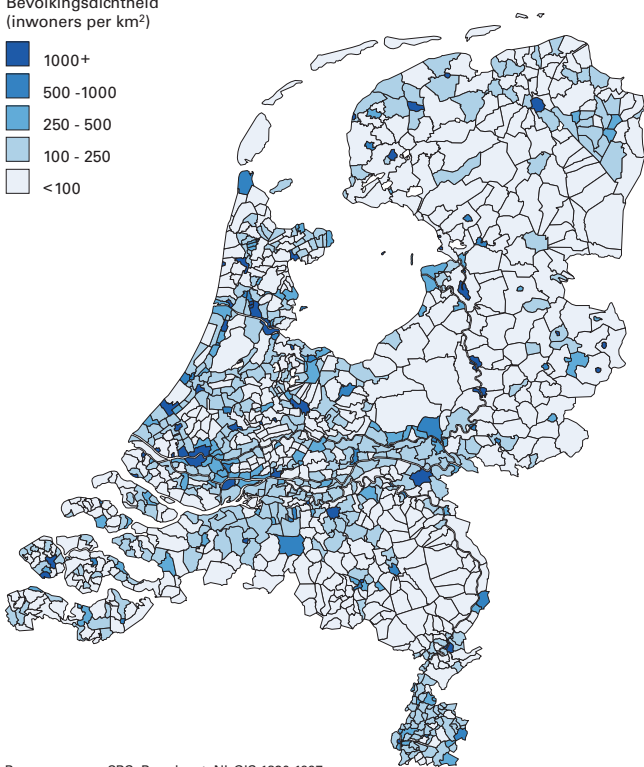
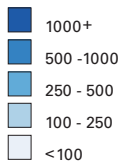
De verstedelijking van Nederland

PETER EKAMPER

De levens van vier generaties familieleden – kinderen, ouders, grootouders en overgrootouders – overlappen samen al gauw een periode van een eeuw. De Nederlandse samenleving heeft gedurende die eeuw grote veranderingen meegemaakt, niet alleen economisch, technologisch en infrastructureel, maar ook demografisch. De demografische werkelijkheid van onze overgrootouders was dan ook een totaal andere dan de huidige. Woonden er rond 1900 ruim vijf miljoen mensen in Nederland, in 2010 zijn dat er meer dan drie keer zoveel. Die bevolkingsgroei is binnen Nederland echter ongelijk verdeeld. In de provincie Utrecht wonen nu bijna vijf keer zoveel mensen als een eeuw geleden. In Groningen, Friesland en Zeeland zijn dat er minder dan twee keer zoveel.

Kaart 1. Bevolkingsdichtheid per gemeente in Nederland in 1900

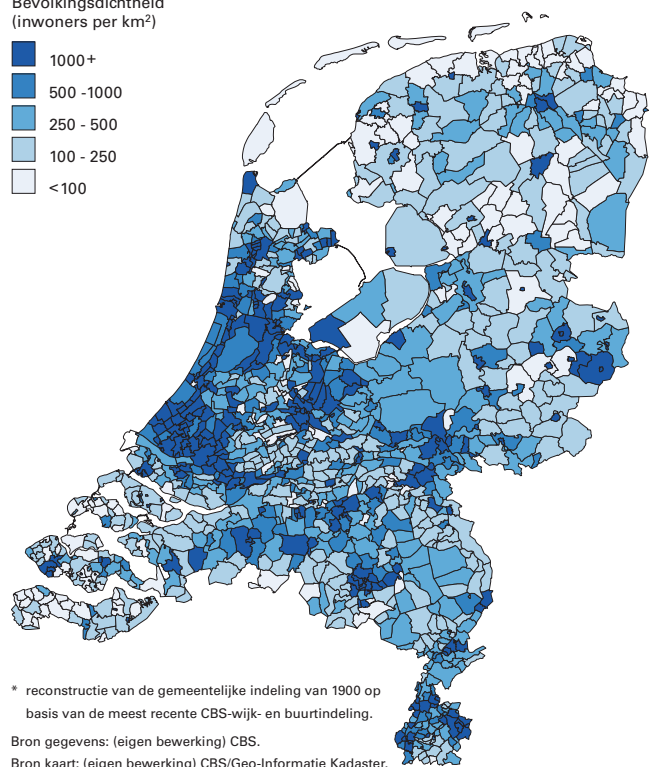
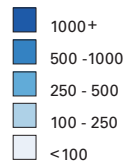
Bevolkingsdichtheid
(inwoners per km²)

Bron gegevens: CBS. Bron kaart: NL-GIS 1830-1997.

Kaart 2. Bevolkingsdichtheid per regio* in Nederland in 2010

Bevolkingsdichtheid
(inwoners per km²)

* reconstructie van de gemeentelijke indeling van 1900 op basis van de meest recente CBS-wijk- en buurtindeling.

Bron gegevens: (eigen bewerking) CBS.

Bron kaart: (eigen bewerking) CBS/Geo-Informatie Kadaster.

In 1900 was Nederland met 5,1 miljoen inwoners een middelgroot land in Europa. De bevolkingsomvang van Nederland was toen geringer dan die van landen als België (6,7 miljoen) en Portugal (5,4 miljoen), landen die anno 2010 een kleinere bevolking hebben dan Nederland. Binnen Europa hoorde Nederland wel bij de dichtstbevolkte landen. Met 160 inwoners per km² scoorde Nederland echter iets lager dan het Verenigd Koninkrijk en veel lager dan België (respectievelijk 169 en 227). De bevolkingsdichtheid van Nederland van toen is vergelijkbaar met de bevolkingsdichtheid nu in bijvoorbeeld de huidige gemeenten Oldambt (in Oost-Groningen) of Borsele (in Zeeland). Uit kaart 1 blijkt dat grote delen van Nederland in 1900 nog heel dunbevolkt waren. In iets meer dan de helft van alle toenmalige gemeenten was de

bevolkingsdichtheid minder dan 100 inwoners per km², dat wil zeggen minder dicht bevolkt dan de Noordoostpolder nu. Er is een vrij scherp contrast zichtbaar tussen de steden en het aangrenzende platteland. Als gevolg van de toegenomen economische en culturele aantrekkingskracht van de steden en de crisis in de landbouw in de tweede helft van de 19^e eeuw waren de steden evenwel aan een sterke groei begonnen. Concentraties van hoge bevolkingsdichtheid waren te vinden in de regio's Amsterdam-Zaanstreek en Rotterdam-Dordrecht-Gorinchem; gebieden die bij uitstek hadden geprofiteerd van de toegenomen industrialisering en de daarmee gepaard gaande infrastructurele verbeteringen, zoals de aanleg van de Nieuwe Waterweg, het Noordzeekanaal en het spoorweginet.

demodata

NEDERLAND IN DE 20ste EEUW: 1950-1975

Anno 1950 had Nederland 10,0 miljoen inwoners (kindertal 3,10; levensverwachting 71,4).

Tussen 1950 en 1975:

- Werden 5,8 miljoen kinderen geboren
- Kwamen 2,3 miljoen mensen te overlijden
- Migreerden 1,6 miljoen mensen naar en 1,5 miljoen uit Nederland
- Werden 2,5 miljoen huwelijken gesloten en 197.000 echtscheidingen uitgesproken.

Foto: Stockxchng/jaytje

demodata

NEDERLAND IN DE 20ste EEUW: 1975-2000
 Anno 1975 had Nederland 13,6 miljoen inwoners (kindertal 1,66; levensverwachting 74,6).
 Tussen 1975 en 2000:

- Werden 4,6 miljoen kinderen geboren
- Kwamen 3,1 miljoen mensen te overlijden
- Migreerden 2,5 miljoen mensen naar en 1,7 miljoen uit Nederland
- Werden 2,2 miljoen huwelijken gesloten en 731.000 echtscheidingen uitgesproken.

De eeuw sloot af met 15,9 miljoen inwoners (kindertal 1,72; levensverwachting 78,1).

Bevolkingsgroei

De Nederlandse bevolking is de afgelopen eeuw gegroeid van 5,1 miljoen inwoners in 1900 tot 16,6 miljoen inwoners in 2010 (zie de figuur); een groei van gemiddeld 1,1 procent per jaar. De bevolkingsgroei werd in de periode tot 1970 vooral bepaald door de natuurlijke bevolkingsgroei, het (positieve) verschil tussen het aantal geboorten en het aantal overledenen. De bijdrage van de buitenlandse migratie was over het algemeen vrij bescheiden en bovendien was bijna voortdurend sprake van een vertrekoverschot. Na 1970 is het aandeel van de buitenlandse migratie in de bevolkingsgroei flink toegenomen doordat enerzijds de natuurlijke groei afnam en anderzijds tegelijkertijd het immigratiesaldo sterk toenam. Ook het afgelopen decennium gold echter nog steeds dat de natuurlijke groei belangrijker was dan het immigratiesaldo. In de periode 2003-2007 was er

voor het eerst sinds lange tijd zelfs weer sprake van een vertrekoverschot.

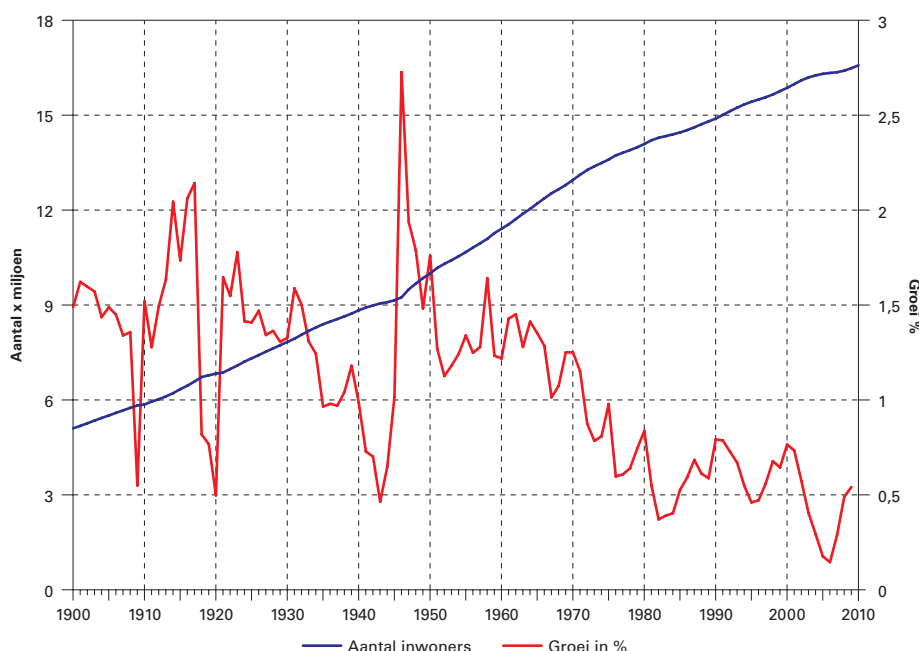
In de eerste helft van de 20ste eeuw verschoof het regionale zwaartepunt van de bevolkingsgroei meer naar het zuiden. De komst van de mijnbouwindustrie leidde tot een hoge bevolkingsgroei in de Mijnstreek. In Eindhoven en omstreken trok de industrialisatie (onder andere Philips) mensen aan. Ook in West- en Midden-Nederland bleef de groei relatief hoog. Een andere ontwikkeling die al in de eerste helft van de 20ste eeuw zichtbaar werd, was het forensisme. Door de toegenomen vervoersmogelijkheden werd het mogelijk om in de stad te werken zonder er te wonen. Zo werd in deze periode het Gooi een aantrekkelijke woonregio voor mensen die in Amsterdam werkten. Dit onderscheid tussen woon- en werkgemeente heeft zich sindsdien voortgezet. Steeds meer mensen zijn gaan werken buiten de gemeente waar zij wonen. De noordelijke provincies werden daarentegen nog sterker dan voorheen gekenmerkt door vertrekoverschotten.

In de tweede helft van de 20ste eeuw waren het de randgemeenten van de grote steden die door de suburbanisatie het snelst groeiden. Dit was vooral het geval rond Rotterdam, rond Utrecht en rond Eindhoven. Ook Zoetermeer kende als groeigemeente een sterke bevolkingsgroei. Daarnaast was er natuurlijk ook nog de snelle groei van door inpoldering ontstane gemeenten als Almere. In de periode 1960-1985 werd dit proces van verstedelijking gestuurd door een specifiek groeikernenbeleid. Hierbij werden bepaalde plaatsen, zoals Capelle aan den IJssel, Spijkenisse, Houten, Nieuwegein, Zoetermeer en Almere aangewezen als groeikern om de bevolkingsgroei op te vangen. Dit leidde echter ook tot ongewenste selectieve leegloop van de grote steden en extra mobiliteit. Vanaf de jaren negentig wordt getracht dit tegen te gaan door het aanleggen van VINEX-wijken dicht bij bestaande stadscentra.

Nederland anno 2010

In 2010 hoort Nederland met een bevolkingsdichtheid van 490 inwoners per km² bij de dichtstbevolkte landen ter wereld. Buiten een aantal in oppervlakte veel kleinere (stads)staten, zoals Monaco en Singapore, laat Nederland alleen Bangladesh, Taiwan en Zuid-Korea voor zich. De verschillen in bevolkingsdichtheid binnen Nederland zijn weergegeven in kaart 2. In plaats van de huidige 430 gemeenten toont de kaart 1.121 gebieden conform de gemeentelijke indeling van 1900 plus de zes door inpoldering pas later gevormde gemeenten Almere, Dronten, Lelystad, Noordoostpolder, Wieringermeer en Zeewolde. Om een goede vergelijking te kunnen maken met de situatie in 1900 (kaart 1), is voor de bevolkingsdichtheidsgegevens van 2010 de gemeentelijke indeling van 1900 zo goed mogelijk gereconstrueerd op basis van de huidige wijk- en buurtindeling. Kaart 2 laat de enorme stijging van de bevolkingsdichtheid in grote delen van Nederland zien. In 1900 besloegen de dichtstbevolkte gemeenten met een bevolkingsdichtheid van 500 of meer inwoners per km² slechts drie procent

Figuur 1. Bevolking en bevolkingsgroei in Nederland in de periode 1900-2010

Bron: CBS.

van de totale oppervlakte van Nederland. In 2010 beslaat dat gebied ruim 22 procent van Nederland. West-Nederland en daarbinnen de Randstad steken sterk af tegen de rest van het land. Daarbuiten vallen vooral de Brabantse stedenrij, het gebied rond Arnhem en Nijmegen en Zuid-Limburg op. Binnen de Randstad zijn alleen het gebied rond de Nieuwkoopse Plassen en de Lopikerwaard nog relatief dunbevolkt. Buiten de Randstad vallen in dat opzicht vooral Zeeland en Noordoost-Nederland op.

Toekomst

Volgens de meest recente bevolkingsprognoses van het Centraal Bureau voor de Statistiek zal de Nederlandse bevolking de komende decennia nog blijven groeien tot bijna 17,5 miljoen inwoners rond 2040. De bevolkingsdichtheid zal dan ongeveer 520 inwoners per km² bedragen. Daarna zal naar verwachting een omslag naar een krimpende bevolking plaatsvinden vooral doordat het aantal sterfgevallen als gevolg van de vergrijzing het aantal geboorten gaat overtreffen. Hoewel de totale bevolking voorlopig nog door zal groeien, geldt dat niet voor alle regio's binnen Nederland. Vooral in de perifere regio's van Nederland, zoals Noordoost-Groningen, Zuid-Limburg en Zeeuws-Vlaanderen, zal er mede door het wegtrekken van vooral jongeren de komende decennia al een forse bevolkingskrimp plaatsvinden. De bevolkingsgroei zal zich als voorheen concentreren in de Randstad en daarnaast ook in de randgemeenten van de grote steden binnen en buiten de Randstad. Ook voor nieuwe generaties Nederlanders zal de demografische werkelijkheid dus voorlopig nog wel worden gedomineerd door een voortgaande verstedelijking van Nederland, maar het contrast tussen de randen en het centrum van Nederland zal toenemen.

Bijlmermeer in aanbouw, 1968.

Noot:

Bevolkingsdichtheid wordt vaak berekend op basis van de oppervlakte van een (administratief afgebakend) gebied inclusief wateren. In deze bijdrage is de bevolkingsdichtheid in Nederland berekend op basis van alleen de oppervlakte land (volgens het CBS), waardoor de waarden gemiddeld hoger uitvallen dan in andere statistieken.

LITERATUUR:

- Ekamper, P. et al. (2003), *Bevolkingsatlas van Nederland. Demografische ontwikkelingen van 1850 tot heden*. Rijswijk: Elmar.
- Jong, A. de en C. van Duin (2009), Regionale prognose 2009-2040: vergrijzing en omslag van groei naar krimp. *Bevolkingstrends* 57(4), pp. 35-44.
- Poppel, F.W.A. van (2001), Van vijf naar 16 miljoen. De groei van de Nederlandse bevolking in de afgelopen eeuw. In: J.G.S.J. van Maarseveen en P.K. Doorn (red.), *Nederland een eeuw geleden geteld. Een terugblik op de samenleving rond 1900*. Amsterdam: Stichting Beheer IISG, pp. 65-87.
- Rothenbacher, F. (2002), *The European population 1850-1945*. New York: Palgrave Macmillan.
- Woude, A. van der (2006), *Een nieuwe wereld. Het ontstaan van het moderne Nederland*. Amsterdam: Bert Bakker.

Drs. P. Ekamper, NIDI. E-mail: ekamper@nidi.nl

demodata

MAROKKANEN IN NEDERLAND

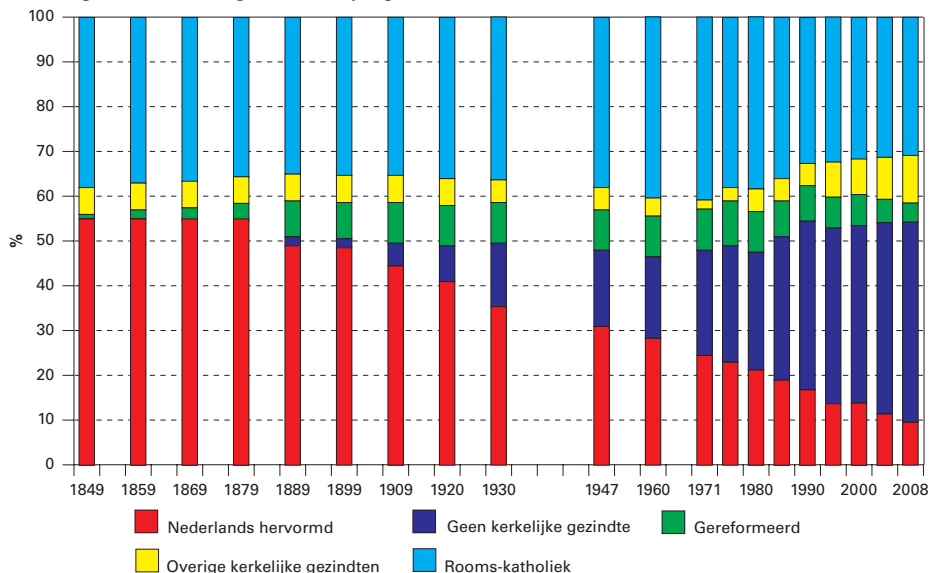
Nederland telt nu 350.000 Marokkanen. Dat vindt zijn oorsprong in de immigratie van arbeidsmigranten ('gastarbeiders') in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw. In verband met het tekort aan lager geschoold personeel begonnen Nederlandse bedrijven vanaf het einde van de jaren vijftig buitenlandse werknemers aan te trekken uit landen rond de Middellandse Zee. Die migratie werd in de jaren zestig en vroege jaren zeventig een factor van betekenis. Negen op de tien van die immigranten waren mannen, die vrijwel zonder uitzondering werkzaam waren in de industrie. Na de wervingsstop voor buitenlandse werknemers uit landen rond de Middellandse Zee in 1973, veranderde het karakter van de migratie uit Marokko. Veel arbeidsmigranten lieten hun gezin overkomen naar Nederland, eind jaren zeventig naar schatting ruim driekwart van de Marokkaanse immigratie. De volgende fase was gezinsvorming. Hier wonende alleenstaande Marokkaanse mannen zochten in Marokko een partner en lieten die overkomen. Begin jaren negentig maakten gezinshereniging en gezinsvorming ongeveer twee derde van de totale immigratie uit Marokko uit. Doordat vanaf 2004 strengere eisen worden gesteld aan gezinsvormende migratie, daalde het aantal Marokkaanse immigranten naar een niveau van gemiddeld ongeveer 2.000. (CBS)

Foto: Collectie SPAARNESTAD PHOTO/NFP.

In de afgelopen eeuw is de samenstelling van de bevolking naar kerkelijke gezindte enorm veranderd. Terwijl nu vier op de tien inwoners aangeven zich niet tot enige kerkelijke gezindte te rekenen, kwam die categorie tot 1850 in het geheel niet voor. Rond 1920 kruiste maar een handjevol mensen in de volkstellingen die categorie aan. Toen behoorde circa de helft van de bevolking tot de Nederlands-hervormden. Nu is dat nog geen tien procent. De rooms-katholieken kennen een wat stabielere verloop evenals de gereformeerden. Moslims en hindoes/boeddhisten waren er in Nederland rond 1900 niet of nauwelijks. Ons land was aan het begin van de vorige eeuw een volstrekt christelijk land. Het behoren tot een bepaalde kerk was een belangrijke bindende factor. Vanaf de jaren 1960 veranderde de samenleving evenwel en zette de ontzuiling in. Nu gaan we nog maar sporadisch naar de kerk, wat niet wil zeggen dat religie geen rol meer zou spelen. In onze moderne samenleving is veel meer pluriformiteit gekomen op het gebied van zingeving en levensbeschouwing, en veel minder automatisme. Nog steeds doen zich echter opvallende verschillen gelden tussen de kerkelijke gezindten. Dit artikel geeft een overzicht.

Verdeling van de bevolking naar kerkelijke gezindte, Nederland, 1849-heden (in %)

Bron: CBS.

demodata

NEDERLAND IN 40 JAAR NIDI: 1970-2010

Anno 1970 telde Nederland 13,0 miljoen inwoners (1970: kindertal 2,75; levensverwachting 73,7). Tussen 1970 en 2010:

- Werden 7,6 miljoen kinderen geboren
- Kwamen 5,0 miljoen mensen te overlijden
- Migreerden 4,1 miljoen mensen naar en 3,1 miljoen uit Nederland
- Werden 3,6 miljoen huwelijken gesloten en 1,1 miljoen echtscheidingen uitgesproken.

Anno 2010 heeft Nederland 16,6 miljoen inwoners (2009: kindertal 1,79; levensverwachting 80,6).

Van de bevolking van 18 jaar en ouder rekende 58 procent zich anno 2008 tot een kerkelijke gezindte of levensbeschouwelijke groepering: 29 procent tot de rooms-katholieke, negen procent tot de Nederlandse Hervormde Kerk, vier procent is gereformeerd, en zes procent behoort tot de Protestantse Kerk in Nederland. Daarnaast is vier procent islamiet en geeft zes procent aan zich betrokken te voelen bij een 'andere kerk of levensbeschouwelijke groepering'. Onkerkelijk noemt zich 42 procent. Opvallend is dat dit percentage sinds begin jaren 1990 nauwelijks meer is veranderd.

In de afgelopen eeuw zijn dus de trends voor de Nederlands-hervormden en de mensen zonder kerkelijke gezindte het meest opvallend, aangezien zij min of meer stuivertje wisselden (zie de figuur). Aanvankelijk was de daling van de hervormden vooral toe te schrijven aan het uittrekken vanaf 1886 van een grote groep, de Nederduitsch-gereformeerden, die zich in 1892 verenigde met een groot deel van de christelijk-gereformeerden. Hierdoor groeide het aandeel gereformeerden tussen 1879 en 1889 van ruim drie

naar ineens acht procent, een percentage dat daarna vrij constant bleef, en pas het afgelopen decennium iets daalde.

De dalende trend voor de hervormden en de stijgende voor de onkerkelijken wil echter niet zeggen dat de groei van het aandeel mensen met geen kerkelijke gezindte alleen zou zijn veroorzaakt door de instroom van ex-hervormden. De veranderingen hangen immers ook samen met verschillen in de gezindtespecifieke geboorteen sterftcijfers en met de in- en uitstroom van alle andere gezindten. Mede vanwege het relatief hoge geboortecijfer waren de rooms-katholieken in 1970 verhoudingsgewijs jong en was hun aandeel in de bevolking gestegen.

Ook het kerkbezoek veranderde in de afgelopen eeuw. Helaas zijn daarover pas vanaf 1971 cijfers. Toen ging nog 37 procent minstens één keer per maand naar de kerk of een godsdienstige bijeenkomst, in 2008 was dat nog maar 19 procent. We mogen veronderstellen dat dat percentage aan het begin van de vorige eeuw aanzienlijk hoger lag. Nu is dus minder dan een op de vijf ingezetenen een regelmatige kerkbezoeker, maar nog steeds voelen de meeste mensen zich op een of andere manier aangetrokken tot een kerk of godsdienstige levensbeschouwing.

Regionaal

De zojuist beschreven trends van de verschillende kerkelijke gezindten zijn ook regionaal terug te vinden. In de tabel is per provincie vermeld hoe de bevolking over de gezindten is verdeeld: de landelijke verdeling blijkt het resultaat te zijn van nogal uiteenlopende regionale patronen. Zo was het noorden overwegend Nederlands-hervormd, terwijl nu een groot deel van de bevolking geen kerkelijke gezindte heeft en de gereformeerden relatief sterk zijn vertegenwoordigd. Rooms-katholieken vinden we niet alleen in het zuiden, waar zij nog steeds een ruime meerderheid vormen maar ook in het oosten van het land. Daar zijn zij inmiddels sterker vertegenwoordigd dan de hervormden maar minder sterk dan de niet-kerkelijken.

Ook in Utrecht en in Noord- en Zuid-Holland halen de rooms-katholieken het hoogste percentage onder de kerkelijken. In Zeeland zijn dat nog altijd de hervormden. De drie westelijke Randstedelijke provincies zijn echter goeddeels ontkerkelijk. Hetzelfde geldt voor de relatief jonge provincie Flevoland. Hoe stedelijker iemand woont, des te groter is de kans dat hij of zij zich niet tot een kerkelijke gezindte rekent en zelden of nooit naar de kerk gaat (behalve wellicht als toerist).

Maatschappelijke aspecten

Uit recent CBS-onderzoek blijkt dat de diverse geloofsgroepen zich op tal van aspecten onderscheiden. Allereerst zijn er verschillen in leeftijd, geslacht en opleiding. Relatief gezien hebben van de vrouwen er meer een kerkelijke gezindte en gaan er meer ter kerke dan van de mannen, ouderen meer dan jongeren en lager opgeleiden meer dan hoger opgeleiden.

Al naar gelang de kerkelijke gezindte zijn er voorkeuren voor bepaalde politieke partijen. Gelovigen stemmen vaker confessioneel en gaan ook tamelijk trouw naar de stembus. Verder zijn er verschillen in demografisch gedrag: niet-gehuwd samenwonen, trouwen, uit elkaar gaan en kinderen krijgen. De invloed van het geloof op de leefsituatie en het kindertal is de afgelopen decennia echter wel veel kleiner geworden en zo ook de verschillen tussen de gezindten. Niet trouwen en kinderloosheid komen vooral voor bij mensen zonder kerkelijke gezindte. Een ander opvallend verschil is dat een grotere affiniteit tot een kerkelijke groepering gepaard gaat met meer sociale contacten, meer hulp aan anderen, meer betrokkenheid bij organisaties en zich meer inzetten als vrijwilliger. Niet-gelovigen zijn veel minder vaak lid van verenigingen dan gelovigen. Het doen van vrijwilligerswerk en het bieden van hulp aan anderen zijn belangrijke pijlers van sociale cohesie. Dat geldt vooral voor protestanten. Ook vragen (bepaalde) gelovigen vaker aandacht voor waarden en normen, zoals het tegengaan van verloedering van de samenleving, en aandacht voor respect in het met elkaar omgaan, alsook voor vraagstukken rond euthanasie, het winkelen op zondag en de hoogte van de subsidies voor ontwikkelingshulp. Andere verschillen, zoals in gezonde leefstijl (overgewicht, roken, en drinken), in pilgebruik, in arbeidsparticipatie en inkomen, hangen waarschijnlijk meer samen met verschillen in sociaaleconomische status dan met verschillen in kerkelijke gezindte.

LITERATUUR:

- Beets, Gijs (1989), Kerkelijke gezindte. In: *Maandstatistiek van de bevolking*, 37(10), pp. 32-33.
- CBS (1981), *Kerkelijke gezindte*. Deel 3 van serie A van de 14^e Algemene Volkstelling annex woningtelling 28 februari 1971. Den Haag: Staatsuitgeverij.
- Schmeets, H. en R.J. van der Bie (red.) (2009), *Religie aan het begin van de 21ste eeuw*. Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.

Bidden voor de maaltijd, Wieringermeer 1940.

Foto: Collectie SPAARNESTAD PHOTO/Associated Correspondents/
Fotograaf onbekend.

Verdeling van de bevolking naar kerkelijke gezindte, provincies, 1920, 1960 en rond 2003 (iedere regel=100%)

		Geen gezindte	Nederlands- hervormd	Rooms- katholiek	Gerefor- meerd	Islam	Overig *
Groningen	1920	11,2	58,0	5,7	19,5		5,6
	1960	29,1	39,2	6,7	20,4		4,6
	2003	58,9	12,9	6,3	14,7	2,5	4,7
Friesland	1920	13,0	52,3	7,0	21,7		5,9
	1960	24,2	38,2	8,0	24,1		5,5
	2003	47,9	18,5	7,6	18,4	1,9	5,7
Drenthe	1920	4,6	70,0	6,2	15,5		3,7
	1960	15,8	56,7	6,9	15,8		4,9
	2003	48,6	23,1	9,6	12,6	1,7	4,4
Overijssel	1920	4,8	53,1	27,6	10,0		4,5
	1960	14,8	37,3	31,8	12,7		3,4
	2003	34,7	19,7	26,6	10,0	4,5	4,5
Flevoland	2003	53,5	10,1	13,6	11,7	6,0	5,1
Gelderland	1920	2,7	51,5	36,1	6,4		3,3
	1960	9,4	40,2	39,3	8,0		3,2
	2003	35,2	21,8	27,9	7,6	4,0	3,5
Utrecht	1920	5,5	47,7	31,7	9,5		5,5
	1960	16,5	35,7	32,0	11,1		4,7
	2003	43,7	16,5	20,7	8,4	7,0	3,7
Noord-Holland	1920	17,0	34,3	27,2	6,5		15,0
	1960	36,7	20,1	30,6	6,6		5,9
	2003	57,8	7,3	19,8	3,5	8,3	3,3
Zuid-Holland	1920	8,4	50,6	24,0	10,7		6,2
	1960	23,3	36,4	25,3	11,1		3,9
	2003	46,0	16,1	18,0	7,1	8,3	4,5
Zeeland	1920	2,7	52,8	25,7	12,2		6,5
	1960	7,9	43,1	26,7	20,0		2,3
	2003	36,4	23,8	20,8	12,3	2,3	4,4
Noord-Brabant	1920	0,4	7,8	89,1	2,0		0,6
	1960	2,0	6,3	89,0	2,0		0,8
	2003	24,2	4,3	64,4	1,8	4,5	0,8
Limburg	1920	0,6	3,1	94,6	0,5		1,3
	1960	1,1	2,9	94,4	0,6		1,0
	2003	14,8	1,4	78,4	0,7	3,5	1,2
Nederland	1920	7,8	41,2	35,6	9,1		6,4
	1960	18,3	28,3	40,4	9,3		3,6
	2003	40,7	13,1	30,4	6,7	5,7	3,4

* In 1920 en 1960 inclusief 'Islam'.

Bron: CBS.

NIDI-directie 1970-2010, van links naar rechts: wijlen dr. Evert van Imhoff (directeur van 2001 tot 2003), prof. dr. Dick van de Kaa (eerste directeur 1970-1987), prof. dr. Jenny Gierveld (directeur 1987-2000), prof. dr. ir. Frans Willekens (adjunct-directeur 1980-1993 en directeur 2003-2010) en drs. Nico van Nimwegen (adjunct-directeur vanaf 1993). Per 1 november 2010 is prof. dr. Leo van Wissen directeur (zie rechtsboven). Foto: Wim de Jonge.

NIDI 40 jaar

In de tweede helft van de jaren zestig werd het initiatief genomen tot de oprichting van een Nederlands Interuniversitair Demografisch Instituut. De oprichting was een gevolg van de constatering, mede naar aanleiding van de Wereldbevolkingsconferentie van de Verenigde Naties in Belgrado, dat het demografisch onderzoek in Nederland achter liep ten opzichte van dat in andere landen. Het in 1970 opgerichte en toen nog interuniversitaire NIDI was een samenwerkingsverband van de Rijksuniversiteiten van Leiden, Utrecht en Groningen, de Hogescholen van Wageningen, Tilburg en Delft, de Universiteit van Amsterdam, de Vrije Universiteit Amsterdam, de Erasmus Universiteit Rotterdam, de Katholieke Universiteit Nijmegen, de KNAW en het toenmalige SISWO.

In 1987 werd het interuniversitaire instituut omgezet in een zelfstandige stichting onder de naam Nederlands *Interdisciplinair* Demografisch Instituut, met hetzelfde acroniem NIDI. Sinds 2003 is het NIDI als enig sociaalwetenschappelijke instituut onderdeel van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW).

Missie en ambitie

De *missie* van het NIDI is het vergroten van het inzicht in demografische ontwikkelingen en maatschappelijke en beleidsvraagstukken die daarmee samenhangen in zowel nationaal als internationaal verband. De missie wordt nagestreefd door (1) het uitvoeren van hoogwaardig wetenschappelijk onderzoek naar bevolkingsvraagstukken (de kerntaak van het instituut) en (2) het ontsluiten en vertalen van demografische kennis en informatie voor ge-

bruikers in wetenschap, beleid en samenleving. Het NIDI bouwt en onderhoudt een kennisinfrastructuur voor bevolkingsvraagstukken.

De *ambitie* van het NIDI is om zijn positie als nationaal uniek en internationaal toonaangevend onderzoeksinstituut naar bevolkingsvraagstukken verder uit te bouwen. Met een blijvend sterke verankering in Nederland, kiest het NIDI voor een positionering als Europees instituut. Maatschappelijk belang, wetenschappelijke nieuwsgierigheid en de vraag naar kennis, sturen het onderzoek.

Het onderzoek van het NIDI heeft een interdisciplinaire benadering met een hechte verankering in de demografie als kerndiscipline. Demografisch gedrag wordt gesitueerd in een omgeving (context) die uit drie lagen bestaat: de individuele levensloop, de historische context en de veranderende sociale omgeving. Levensloop, generatie en sociale interdependentie zijn de kernbegrippen van onze strategie.

Toekomst

In de loop van zijn bestaan is het NIDI uitgegroeid tot het demografisch kenniscentrum van Nederland dat tevens een vooraanstaande plaats inneemt in de internationale demografiebeoefening. Het verder versterken van deze positie in nationaal en internationaal verband staat voorop. Naast wetenschappelijke uitdagingen gaat het daarbij ook om het blijven voeden van het maatschappelijk debat over bevolkingsvraagstukken. Recente evaluaties van het instituut laten zien dat het NIDI goed op koers ligt en de toekomst met vertrouwen tegemoet kan zien.

DEMOS verschijnt 10 x per jaar en beoogt de kennis en meningsvorming over bevolkingsvraagstukken te bevorderen. Inlichtingen over toezending van kopij kunnen worden ingewonnen bij de redactie

Prof. dr. Leo van Wissen, directeur NIDI. Foto: Wim de Jonge.

Gehele of gedeeltelijke overname van artikelen met bronvermelding is toegestaan. Toezending van bewijs-exemplaren wordt op prijs gesteld.

Het NIDI is een instituut van de KNAW dat zich bezighoudt met onderzoek naar ontwikkelingen in de omvang en samenstelling van de bevolking

colofon

DEMOS	is een uitgave van het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (NIDI).
Redactie	Harry Bronsema, eindredacteur drs. Joop de Beer drs. Gijs Beets dr. Luc Bonneux drs. Jeannette Schoorl
Adres	NIDI/DEMOS Postbus 11650 2502 AR 's-Gravenhage
Telefoon	(070) 356 52 00
E-mail	demos@nidi.nl
Internet	demos.nidi.nl
Abonnementen	gratis
Basisontwerp	Harmine Louwé
Druk	Nadorp Druk b.v., Poeldijk

demodata

BEROEPSBEVOLKING: VAN 2 NAAR 8 MILJOEN

In de 20ste eeuw steeg de beroepsbevolking van twee tot acht miljoen. Dat komt door de groei van de bevolkingsomvang van 5 naar 16 miljoen. Verder steeg de afgelopen 25 jaar de beroepsbevolking als percentage van de totale bevolking van 40 naar 50 procent. Ten slotte nam het aandeel van vrouwen in de beroepsbevolking in de 20ste eeuw sterk toe. Vanaf 1960 verdubbelde de vrouwelijke beroepsbevolking als percentage van de totale bevolking van 20 naar 40 procent. In de eerste helft van de 20ste eeuw was dit redelijk constant. Bij de mannen daalde het percentage sinds de Tweede Wereldoorlog structureel van 60 naar 54 procent. Deze daling is echter minder spectaculair dan de stijging bij de vrouwen. De stijging van het aantal vrouwen in de beroepsbevolking manifesteert zich zowel bij de werkzame als bij de werkloze beroepsbevolking. (CBS)